

Onderzoek

ENTH-INT12.1.D401

Marjanne van Dasselaar

s1043234

Begeleiding en beoordeling onderzoeksconcept:

1ste beoordelaar: Joke Bruinsma- de Beer

2de beoordelaar: Theo van Leeuwen

Begeleiding en beoordeling uitkomsten onderzoek:

1ste beoordelaar: Ton Zondervan

2de beoordelaar: Joke Bruinsma- de Beer

Inhoud

Samenvatting	4
Inleiding	6
1 Probleemstelling:.....	6
1.1 Onderzoeksvraag:.....	9
1.2 Voor wie is de onderzoeksvraag relevant?	9
1.3 Belangrijke concepten voor dit onderzoek:	10
1.4 Doel in het onderzoek:	16
1.5 Doel van het onderzoek:	16
2 Deelvragen die de hoofdvraag helpen beantwoorden:	16
2.1 Wie heeft te kampen met het probleem?.....	16
2.2 Wat is het voor een soort onderzoek?	17
2.3 Onderzoeksaanpak	18
2.4 Randvoorwaarden	18
2.5 Dataverzameling.....	19
3 Verantwoording methodiek, respondenten en interviews.....	19
3.1 Verantwoording methodiek	19
3.2 De respondenten.....	22
3.3 Verantwoording interviews.....	22
3.4 Analyses van de interviews op thema.....	22
4 Conclusies interviews en beantwoording van de deelvragen	23
4.1. Het thema: 'Zingeving'	23
4.2 Het thema: 'Orde'	28
4.3 Het thema: 'Metaforen/Beelden'	34
4.4 Het thema: 'Levensbeschouwing'	37
4.5 Het thema: 'Geloof'	42
5 Taal	47
6 Beantwoording van de hoofdvraag	50
7 Theologische reflectie	51
8 Methodische reflectie	54
8.1 Validiteit en betrouwbaarheid	55
8.2 Wat ik geleerd heb door dit onderzoek	55
8.3 Vragen die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen	56
9 Adviezen	56

Nawoord	58
Literatuurlijst	59
Bijlage 1: De interviewvragen.....	61
Bijlage 2: Interview 1 respondent X	62
Bijlage 3: Analyses van de interviews op thema	82

Samenvatting

Dit onderzoek komt voort uit nieuwsgierigheid en een zorg vanuit mijn positie als geestelijk verzorger naar mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven. D.m.v. interviews met vijf respondenten heb ik geluisterd naar hoe zij 'de zin van het leven' benoemen. Zowel de vragen als antwoorden komen voort uit en zijn geduid in het kader van de psychologie, filosofie, theologie. Als ook in de samenleving in klein (bijv. familie) en groter verband (bijv. Nederland) waar we door beïnvloed worden. De taal waaruit wij denken en doen is hierbij een belangrijk gegeven. De filosofie van Foucault laat zien dat bepaalde structuren waarin en waaruit wij leven, maakt hoe we 'onze' taal verstaan en uitleggen. De structuren van onze tijd zijn: het individualisme, pluralisme en de secularisatie. Welke op hun beurt weer beïnvloed worden door de nadruk die er ligt in onze samenleving op de 'rede', ons verstand. De scheiding die is ontstaan in de 18de eeuw tussen theologie en filosofie heeft, hierop voortbordurend, een verwijding gemaakt tussen theologie en verstand/wetenschap. Zoals o.a. de psychologie. Terwijl een mens met hart, ziel en verstand (lees: filosofie) door het leven gaat en waarin we vanuit de Bijbel, theologie, veelvuldig worden opgeroepen om vanuit deze drie perspectieven te leven.

Dit onderzoek laat vervolgens zien dat er vanuit de theologie een breder/ander kader mogelijk is richting mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god benoemen. In kerken/kerkelijke gemeenten en in de onderzoeksvraag ligt de nadruk op 'geloof' maar je kunt ook uitgaan van het Bijbelse perspectief van 'goed en kwaad'. Bovendien is het woord 'geloof' op meerdere manieren te interpreteren. 'Geloof' wordt ook wel 'vertrouwen' genoemd. Vertrouwen in het leven, in onszelf, in de ander en in de wereld om ons heen. Het onderzoek van Hetty Zock laat daarbij zien dat wanneer een mens zich in de kern geraakt voelt, de psychologische zelfontwikkeling en existentiële ontwikkeling niet te scheiden zijn. En een mens heeft een basis van vertrouwen nodig, 'Basic-trust' met dank aan de psychologie. Ten diepste een erkenning van wie hij of zij is, welke alleen is te verstaan in de context van zijn of haar verhaal (theologie). Hierbij is de eigen wil een belangrijk gegeven die er zowel in de psychologie als in de theologie mag/moet zijn. Het maakt ons mens.

Dit onderzoek heeft mij laten zien wie ik wil zijn als geestelijk verzorger. In eerste instantie vraagt het een openheid richting de ander. Deze openheid heeft me laten zien dat:

- mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god benoemen, 'de zin van het leven' uit dezelfde dingen halen en krijgen als ik, die dat wel doe.
- wanneer je het Woord vanuit een ander perspectief leest, n.l. die van goed en kwaad er een openheid ontstaat. Evenals door zijn Naam, zoals G'd zelf genoemd wil worden: 'Ik ben die Ik ben'(..) Ik ben die er zijn zal' (..) 'De G'd van Abraham, Izaäk en Jacob.' Deze Naam is Heilig. Wij mogen zijn Naam niet beperken in al ons spreken over G'd. Deze Naam gaat in elke Bijbeltekst en in het leven voor ons uit. Dit betekent tegelijkertijd dat wij elkaar als beeldragers van G'd niet kunnen vastleggen in een beeld. Een mens is altijd meer, meer dan zijn/haar problemen en/of talenten.
- onze taal tekort schiet. Door de nadruk op de rede is er minder ruimte voor het mythische. Ook de ontkenning dat we in een gebroken wereld leven, zorgt voor een onrealistische kijk op de werkelijkheid. We hebben de duivel 'weggedaan', maar dan zit het 'kwaad' alleen nog maar in onszelf, of we leggen het kwaad bij G'd neer, want Hij is immers almachtig. Maar als G'd voor ons een overstijgende G'd is in de liefde en het recht, dan staat daar tegenover dat

haat en onrecht een ons overstijgende macht van het kwaad kan zijn.

Voor de beroepspraktijk kan dit onderzoek een bijdrage leveren aan het besef dat mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, 'de zin van het leven' uit liefde en het recht halen, net als 'gelovigen'. Het laat ons zien dat G'd groter is dan de traditie, al blijft deze van belang. Hij is de Liefde en het Recht zelf, zowel binnen als buiten de traditie. Overal waar Liefde en Recht wonen daar is G'd.

In zijn Naam kunnen geestelijk verzorgers met hart, ziel en verstand, erkenning geven aan de mens en zijn verhaal. Hen laten spiegelen aan de liefde en het recht en zo hun verhaal helpen duiden. Waarbij het 'verstaan' van het Woord een prachtig vergezicht geeft op 'het goede', en daarbij laat zien wat 'het kwaad' is.

Het vraagt om een alertheid om zijn Naam niet vast te leggen. Het is een levend Woord, altijd in beweging met een kloppend hart van liefde en gerechtigheid met een openheid naar de toekomst. Waarbij in de uitleg van Bijbelteksten, wil je de openheid en ruimte daarvan behouden en tevens rechtdoen aan de eigen wil, je niet uitgaat van de norm maar van de waarden van de Bijbelverhalen.

Willen we dat levende Woord interpreteren, dan is het belangrijk om weet te hebben van de tijdsgeest waarin we leven. Om samen te werken met filosofen, psychologen en natuurwetenschappers, maar waarin we zijn Naam vooruit laten gaan. En om aan te sluiten bij het goede dat er al is in onze samenleving. Ruimte bieden, oog hebben voor en woorden geven aan het wonderbaarlijke en tegelijkertijd het gewone van het leven het levensverhaal en de Bijbelverhalen. Daarbij leven we in een wereld met kwaad en lijden. Er gaan dingen buiten onze macht om, positief en negatief, waar we niet of nauwelijks invloed op kunnen uitoefenen en waar in onze taal geen ruimte (meer) voor lijkt te zijn. Het vraagt dat we inzien dat taal tekort kan schieten, dat er soms geen antwoorden zijn en dat we erkennen dat we niet in het paradijs wonen. Om vandaaruit op te kunnen klimmen, door het kwaad en lijden heen, naar het leven.

Inleiding

Een gesprek in de trein met een onbekende meneer was uiteindelijk de aanleiding om te komen tot mijn onderzoeksvraag. Deze meneer sprak over het leven. Hij vertelde waar hij zich druk over maakte, waar hij naar verlangde. Gaandeweg het gesprek liet hij vallen dat hij niet in een god gelooft. Deze opmerking heeft mij geprikkeld. Het gesprek ging over het leven, over verlangens en zorgen. Als deze meneer zegt dat hij niet in een god gelooft, waar put hij dan kracht uit? Wat geeft hem grond onder zijn voeten?

Al geruime tijd houdt dit gesprek me bezig. Ik besloot daarom mijn onderzoek hierop af te stemmen. Welk probleem ligt hieraan ten grondslag gezien vanuit het vakgebied als geestelijk verzorger?

1 Probleemstelling:

Als geestelijk verzorger in opleiding raak ik steeds vaker betrokken bij mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven. In elke stage kwam ik deze mensen tegen, - in een kerkelijke gemeente 'De Ichtuskerk' in Elburg, in verpleeghuis 'De Wendhorst' in Heerde, 'De Hezenberg' een pastoraal centrum in Hattem en het EBC (Evangelisch Begeleidings Centrum) in het 't Harde.

De werkcontext voor dit onderzoek is verpleeghuis 'De Wendhorst'. Dit is een huis voor verpleging en revalidatie voor ongeveer 200 cliënten. Vanuit de Wendhorst wordt er zorg verleend aan nog vier andere locaties: in Epe, Wezep, Heerde en Vaassen. Het overkoepelende orgaan hiervan is 'Viattence.' Momenteel wordt er hard gewerkt om ook de Thuiszorg er bij te betrekken.

Op de site van 'De Wendhorst' m.b.t. de geestelijke zorg staat het volgende:

'Naast individuele gesprekken organiseren geestelijk verzorgers ook groepsactiviteiten, zoals zangactiviteiten en gespreksgroepen. Verder dragen de geestelijk verzorgers de verantwoordelijkheid voor de zondagsvieringen en herdenkingssamenkomsten. Zij ondersteunen naast de cliënten ook verzorgenden en andere disciplines wanneer zij daar behoefte aan hebben. Ook kunnen familieleden, naasten en mantelzorgers voor een luisterend oor terecht bij de geestelijke verzorging. De geestelijk verzorgers van Viattence werken vanuit een protestants-christelijke achtergrond. Als u echter een gesprek wilt met iemand van uw eigen geloofsrichting, dan bemiddelen wij graag voor u.' (Viattence, 2014)

Als geestelijke verzorger in een zorginstelling maak je deel uit van een team. Geestelijke zorg is een onderdeel van de zorg. De geestelijk verzorger is dus gesprekspartner van zowel bewoners en hun familie/naaste als van de verschillende disciplines in een zorginstelling. Maar zowel zorgverleners als zorgvragers zijn steeds minder vaak betrokken bij een religieuze traditie. Hoe kan een geestelijk verzorger in (pastorale) gesprekken met bewoners/familie, in het voorbereiden en voorgeaan in vieringen, herdenkingsdiensten, gespreksbijeenkomsten en in een teamoverleg, zich op een goede manier verhouden tot mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?

Hoe kan ik als geestelijk verzorger de levensverhalen van mensen helpen duiden, als deze zich niet verbonden voelen/weten met een religieuze traditie?

Hoe kun je bij hun zingevingssysteem komen, als je niet weet welke woorden ze daarvoor gebruiken en vervolgens niet weet welke waarde ze aan die woorden toekennen? D.m.v. dit onderzoek wil ik inzicht krijgen in welke 'taal' deze mensen daarvoor gebruiken, dat zal mijn handelingscapaciteit als geestelijk verzorger vergroten. Ik hoop dat dit onderzoek mij tevens helpt om een bepaalde handelingsverlegenheid te doorbreken, als het gaat om het omgaan met en begrijpen van mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven. Ik vind het m'n taak als geestelijk verzorger dat ik ook hen kan begrijpen en zo hun levensverhaal kan helpen duiden. Hetty Zock stelt in haar oratie (Zock, 2007, p 9) dat de geestelijke verzorger 'eerder een 'zingevingdeskundige' dan een religieuze functionaris is geworden'.

Ieder mens heeft een zingevingssysteem. Waar in de Nederlandse samenleving voorheen voornamelijk de christelijke traditie samenhang gaf aan een mensenleven, is daar nu een grote rol weggelegd voor de verschillende religies en/of de psychologie. Het kader waarin zingeving wordt geduid, is veranderd of verlegd. Het vraagt van geestelijk verzorgers een bepaalde kennis/inzicht willen ze kunnen aansluiten bij mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven.

Het is van belang om te weten hoe zij de zin van het leven benoemen, zodat er begrip en daardoor meer aansluiting kan ontstaan. Waar zoeken deze mensen nu naar antwoorden op hun zingevingsvragen? Vragen over verlangen, troost, goed en kwaad worden in onze samenleving niet zomaar meer gekoppeld aan de christelijke traditie, maar waaraan dan wel?

In onze samenleving is tot op heden een secularisatieproces gaande, hierdoor is onze samenleving ook op religieus gebied sterk veranderd. 'Godsdienst veranderde van een objectieve noodzaak in een subjectieve keuze'. (Dekker&Stoffels, 2009, p. 131) Dit zorgt ervoor dat de geestelijke zorg andere vragen vanuit die samenleving krijgt voorgeschoteld dan vijftig jaar geleden. De huidige samenleving wordt gekenmerkt door veel belangstelling voor zingevingsvragen, een hoge mate van religieuze individualisering, een sterke gerichtheid op zoekreligiositeit en een grote religieuze openheid. (Hart, 2013, p. 158) Door deze ontwikkelingen heen lopen de vier kenmerken van religie in de tweede moderniteit:

- Terugval van de kerken.
- Individuele religiositeit.
- Normalisering en groei van religieuze groeperingen.
- De grote kerken blijven een belangrijke speler in geloofszaken.

Wanneer er steeds meer mensen zijn, die zich niet meer verbonden voelen met de christelijke traditie, betekent dat in de praktijk dat deze (christelijke) kaders grotendeels wegvallen. Dit maakt dat levensvragen niet (meer) gemakkelijk geduid en/of geordend kunnen worden vanuit deze christelijke traditie.

Daarom is het voor dit onderzoek van belang om te weten wat er in de samenleving speelt, wat de geschiedenis ervan is, want mensen worden altijd beïnvloed door hun omgeving. In klein verband, door familie, vrienden, sportclubs, maar ook in een groter verband door de samenleving waar je deel van uitmaakt, het land waar je woont.

Voorheen hadden kerken en de Bijbel een leidende en bepalende rol in de samenleving. Nu geldt dat voor een grote groep mensen niet meer en zullen ze met hun levensvragen minder snel naar een geestelijk verzorger gaan. Veel van deze mensen gaan met psychische problemen naar een psycholoog of een psychiater. Vanuit de psychische zorg

wordt er immers ook nagedacht over levensvragen en hulp verstrekt aan mensen die psychische problemen hebben zonder dat het verbonden hoeft te zijn aan een christelijke/kerkelijke traditie. Het is voor velen juist een pre dat het dat niet is. Maar psychologen werken vanuit een therapeutische setting. Henning Luther wijst er al op dat een bezwaar kan zijn dat hier 'de cliënt wordt gezien als iemand die een tekort heeft, als iemand die aangepast moet worden aan het 'normale' leven (Luther, 2013, p. 1)

Toch maakt ook de geestelijke verzorger gebruik van psychologie, met name in het pastoraat. De psychè is immers een belangrijk onderdeel van de mens en het is soms noodzakelijk om op een systematische manier helder te krijgen waarom iemand zo boos/bang/verdrietig is.

Al is de psychologie dus sterk verweven/verbonden met het vak van geestelijke zorg, beide kijken wel vanuit een verschillend perspectief. Ons 'normale' leven is immers een gebroken wereld waarin lijden en kwaad onderdeel zijn van het bestaan. 'Geestelijke zorg is dat wij niet onze ogen en oren sluiten maar dat we geroepen worden de ander in zijn nood te (h)erkennen en het erbij uit houden in die nood'. (Luther, 2013, p. 1)

De psychische zorg richt zich op het 'probleem' van de mens, de geestelijk verzorger op de vraag hoe de mens als geheel, op allerlei verschillende niveaus, functioneert: 'het geestelijke omvat dus meer dan het psychische'. (Zock, 2007, p. 16)

Levensvragen/zingevingsvragen worden niet alleen bevraagd en geduid in de verschillende religies en de psychologie maar ook door de filosofie. En ook de filosofie is sterk verweven met theologie (lees: geestelijke zorg). De filosofie denkt al eeuwen na over zingevingsvragen. Dit begon al met Socrates in het jaar 470-399 v. Christus, in de tijdsgeslacht waar het een vanzelfsprekendheid was dat God en goden bij het leven hoorden. Pas in de achttiende eeuw liep de filosofie weg van de theologie, ten tijde van 'De Verlichting', toen de 'rede' een belangrijke positie kreeg. Godsdienst werd toen voor de eerste keer als een te onderzoeken 'probleem' gesteld, o.a. door Kant en Hume. (Wikipedia; Religieuze filosofie, 2014)

De filosofie van de Joodse filosoof Emmanuel Levinas (1906-1995) is sterk verbonden met theologie, maar hij neemt een ander perspectief. Hij stelt: 'Ieder mens verlangt naar het goede, en door onze verantwoordelijkheid te nemen voor de ander, in te staan voor de ander, ontmoeten we de ander bij uitstek: God. Althans de Epifanie van God, omdat we Hem nooit van aangezicht tot aangezicht zullen zien'. 'God richt zich niet direct tot ons, Hij richt zich tot ons door het gelaat van de ander'. (Riessen, Emmanuel Levinas, 1991, p. 127) Deze filosofie maakt God los van dogma's. Waar kerken, instituten, daarentegen een gesneden beeld van Haar!? kunnen maken: 'Dit is God'. Maar Hij is de 'Onuitsprekelijke' en we hebben God nooit van aangezicht tot aangezicht gezien, zoals ook in 1 Johannes 4:12 staat: 'Niemand heeft God ooit gezien'.

De filosofie van Levinas zorgt ervoor dat levensvragen/ zingevingsvragen vanuit een ander perspectief geordend en geduid kunnen worden. In de conceptuele hoofdstukken ga ik hier nader op in.

Tot slot is het noodzakelijk dat je als geestelijk verzorger weet waar jezelf staat wanneer je de levensvragen van een ander probeert te helpen duiden. Als mens, welke spiritualiteit en theologische visie/kennis/bronnen je zelf hebt. Het verhaal van de ander; de zingevingsvragen, gaan altijd door jezelf heen. Welke thema's komen in het verhaal van de ander naar voren en waar raakt dat aan je eigen visie, kennis en spiritualiteit als

geestelijk verzorger? Als vervolgens geestelijk verzorgers niet weten hoe mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, de zin van het leven benoemen, hoe kunnen zij dan hermeneutisch communiceren?

Al schavend en met feedback van mijn vakcoach en teamgenoten heeft dit geleid tot de volgende probleemstelling;

Het is niet duidelijk hoe mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, de zin van het leven benoemen.

Hierdoor kom ik tot de volgende onderzoeksvraag;

1.1 Onderzoeksvraag:

Hoe benoemen mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in god beschrijven, de zin van het leven?

Door middel van dit onderzoek wil ik inzicht krijgen in wat mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, als de zin van het leven benoemen. Wanneer ik inzicht krijg in de taal die deze mensen daarvoor gebruiken dan zal dat mijn handelingscapaciteit vergroten. Het kan vervolgens helpen om een bepaalde handelingsverlegenheid te doorbreken waar het gaat om het omgaan met en begrijpen van mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven.

Bovendien zorgt dit onderzoek ervoor dat ik nadenk over de wijze hoe ikzelf de zin van het leven beschrijf. Ik zal stilstaan bij het waarom van mijn eigen spreken over God en bij de vraag wie God voor mij is.

In de rol van geestelijk verzorger is dit van belang want: 'Een professional die wil werken met diepgang, heeft in complexe communicatieve situaties een hermeneutische competentie nodig.' (Mulder, 2012, pp. 31-32)

Bij deze hermeneutische competentie is het belangrijk om het eigen verhaal in te kunnen zetten ten dienste van het verhaal van de ander. Hierdoor is het van belang dat de geestelijk verzorger kan reflecteren op eigen motieven, ervaringen en oordelen.

Het is het vermogen om de ervaringen rond ziekte lijden, invaliditeit, afhankelijkheid en eindigheid te interpreteren in het licht van het levensbeschouwelijk referentiekader van de pastorant door verbinding te leggen tussen de situatie waarin de pastorant zich bevindt en diens levensbeschouwelijke traditie.

Voor de hermeneutische competentie is het van belang om verstrengeling van waardesystemen te kunnen onderscheiden. (professioneel, persoonlijk, contextueel) En het kunnen aanvoelen en hanteren van het narratieve en symbolische karakter van levensbeschouwelijke taal. (Mulder, 2012, p. 32)

1.2 Voor wie is de onderzoeksvraag relevant?

Dit onderzoek is voornamelijk relevant voor het vakgebied van de geestelijke zorg; zowel voor de opleidingen tot geestelijk verzorger, als de geestelijk verzorgers. De diversiteit op het gebied van levens/zingevingsvragen in het werkveld wordt steeds groter. In

ziekenhuizen, verpleeg- en verzorgingshuizen, justitionele inrichtingen en het leger, maar zelfs in kerkelijke gemeentes krijgt de geestelijk verzorger meer en meer te maken met mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven. Als geestelijk verzorger is het van belang om iedereen te kunnen helpen met zijn of haar levensvragen: christenen, anders gelovigen en a-gelovigen. Dit onderzoek zou een bijdrage kunnen leveren om deze mensen beter te begrijpen en hun levensvragen te kunnen helpen duiden. Dit betekent dat dit onderzoek ruimte kan geven aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, omdat zij zich meer gekend en begrepen zullen voelen/weten.

In de dialoog kan de geestelijk verzorger veel leren omdat we door de ander gaan nadenken over de taal die wijzelf gebruiken als het gaat om 'zin' en zingeving. Wie is God daarbij of daarin? Met betrekking tot de onderzoeksvraag kun je vanuit theologisch oogpunt de volgende vragen stellen:

Hoe wordt er over God gesproken en kan er wel over God gesproken worden zonder Hem/Haar vast te leggen in een beeld? In hoeverre spreken theologen vanuit een traditie/cultuur? Wordt er aan de ruimte van zijn Naam: 'Ik ben die er zijn zal', recht gedaan? Is er in de theologie wel echt ruimte voor alle mensen? Zoals de ongelovige Thomas, de soms te enthousiaste Petrus en moeder Maria?

Dit onderwerp zal in de conceptuele hoofdstukken verder aan de orde komen.

Als we de taal begrijpen van mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, dan verwacht ik dat het meer wederzijds begrip oplevert. Vervolgens kan dit openingen scheppen om als geestelijke verzorger met mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god omschrijven in dialoog te komen. Zo zal dit onderzoek een opstapje kunnen zijn om geestelijk verzorgers inzicht te geven in de taal die zij gebruiken.

1.3 Belangrijke concepten voor dit onderzoek:

De onderzoeksvraag: 'Hoe benoemen mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, de zin van het leven?' gaat uit van een aantal belangrijke concepten die nadere bestudering vragen, het eerste concept is 'taal'.

- Wat is de waarde van taal bij het 'verstaan' van mensen?

Met de filosofie van Foucault (Foucault, 2012) wil ik meer zicht krijgen op de waarde van taal. Hij zegt onder andere dat taal ons bewustzijn bepaalt, dat elke 'taal' zijn eigen wereld kent en dat iedere tijdsgeest zijn eigen taal heeft. Foucault neemt aan dat het kennen van de mens 'van binnenuit' eigenlijk bepaald en geleid wordt door wat hij 'episteme' noemt: denkkaders, die eigen zijn aan historische tijdvakken (zoals renaissance, moderne tijd) Op onverklaarbare wijze bepalen zij de wijze van benaderen van de werkelijkheid, zodat er een karakteristieke vorm van kennen te constateren valt. Dat is terug te vinden in de menswetenschappen, die telkens daardoor 'anders' zijn, vanuit een andere gezichtshoek opereren. Er 'werken' structuren, die een stempel zetten op een bepaald tijdvak. Pas achteraf is het mogelijk die 'structuren' op het spoor te komen, het eigene ervan te beschrijven. In dit onderzoek is deze zienswijze van belang omdat taal een belangrijk onderdeel is van het maken van contact en te komen tot een ontmoeting. Hoe kun je elkaar ontmoeten als je met hetzelfde woord, ieder een totaal verschillende werkelijkheid

invult? Bepaalde woorden in de jaren veertig hebben een andere werkelijkheid dan dezelfde woorden in deze tijd. Ik sprak een man in een verzorgingshuis. Hij stond in de rij voor zijn ontbijt. 'In de rij staan' had voor hem een totaal andere werkelijkheid dan voor mij. Hij associeerde 'in de rij staan' vanuit zijn verstaansstructuur, zijn biografie, met de oorlog, waar hij in de rij moest staan om aan eten te komen. Om te overleven.

Ook non-verbale taal is van belang. Onze communicatie bestaat voor 65% uit non-verbale communicatie, (Shadid, 2007, p. 158) dit betekent dat het bij een diepte interview van belang is, omdat houding en gezichtsuitdrukkingen een woord een andere lading kunnen geven en/of zelfs tegenspreken. Door te benoemen wat ik zie kan ik bij de geïnterviewde verifiëren of ik zijn non-verbale communicatie goed begrepen heb. Dit vraagt van mij een alertheid. In de literatuur zal ik verder op zoek gaan naar de reikwijdte en beperking van non-verbale communicatie. Hier kom ik op terug in de methodiek.

Het tweede belangrijke concept voor dit onderzoek is 'zin', zingeving.

- Wat is de 'zin' van het leven, wat is zingeving?

'Wanneer de primaire levensbehoeften van de mens zijn bevredigd, ontstaat er de behoefte aan zingeving. Volgens de Piramide van Maslov zoeken mensen eerst voedsel, onderdak en veiligheid, waarna er behoefte bestaat aan sociale contacten en zingeving. Het begrip zingeving verschilt per cultuur. In het westen is zingeving vooral individueel gericht terwijl mensen in oosterse culturen de sociale banden belangrijk zijn. Religies ondersteunen mensen bij het vinden van de zin van hun bestaan.' (Hoenson, 2015) Ieder mens staat in het leven, wat loodst hem of haar door het leven? Ieder mens probeert op zijn manier wat van het leven te maken. Wanneer en op welke manier denken mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven, na over de zin van het leven? 'Zin' heeft niet altijd betrekking op grote onderwerpen, het zijn niet alleen de 'grote' vragen maar 'zin' kan al betrekking hebben op het 'zin hebben in een kopje koffie'. Wat maakt die zin? In dit onderzoek is er gekozen om zingeving te correleren met psychologie, theologie, het narratieve pastoraat en levensbeschouwing omdat deze vier perspectieven in de Nederlandse samenleving de belangrijkste grondslagen zijn om de zin van het leven in te kunnen duiden. Hieronder volgt een korte toelichting aangaande de vier perspectieven.

Te beginnen met de psychologie. Ook deze schept, net als religies, een kader waarbinnen levensvragen/zingevingvragen bevestigd en geduïd kunnen worden. Veel mensen maken in de huidige samenleving dan ook gebruik van psychologie wanneer zij problemen en/of levensvragen hebben. Bijvoorbeeld door tijdschriften en zelfhulpboeken te lezen over psychologie en met problemen en/of levensvragen naar psychologen en psychiaters te gaan. In de psychologie zijn veel verschillende theorieën. Een belangrijke theorie is die van de Duitse ontwikkelingspsycholoog E. Erikson. Hij introduceerde in 1963 zijn model van psychosociale ontwikkelingsfasen. Hierin stelt hij dat iedere fase, er zijn er acht, in de psychosociale ontwikkeling van de mens wordt gekenmerkt door tegenstellingen. Bijvoorbeeld in de zuigelingenfase kan de mens een basis van vertrouwen (Basic-trust) of wantrouwen meekrijgen. Elke fase kan leiden tot een conflict. Elk conflict staat voor een levenstaak die een persoon moet volbrengen voordat hij toe is aan de volgende taak. Elke fase bestaat dus uit twee tegenpolen die in het gunstige geval uitmonden in een 'deugd' of 'vitale sterkte'. In het ongunstige geval stagneert de persoonlijkheidsontwikkeling, waarbij

de persoon in de fase blijft steken. Het conflict wordt niet uitgewerkt. (www.mens-en-samenleving-psychologie, 2014)

Vanuit de psychologie wordt er gekeken hoe mensen omgaan met levens/zingevingsvragen omtrent dood, verlies, angst. Zonder psychologie zie je een belangrijk deel van de mens over het hoofd en kun je de mens niet in zijn 'geheel' zien.

Zingeving vanuit de theologie bestrijkt mijns inziens een breed spectrum. In de theologie gaat het om de verhalen over en van God, verhalen van mensen in relatie tot en met God, daarbij sprekend vanuit een bepaalde cultuur, traditie en taal.

De Bijbel begint in Genesis met een zeer belangrijk gegeven over de mens t.o.v. God. Namelijk wij mensen zijn geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis. Dit brengt God zeer dichtbij en maakt dat wij Hem kunnen (h)erkennen.

Natuurlijke theologie kan een aanknopingspunt bieden om aansluiting te vinden bij mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven. Athanasius stelt: 'Zoals de 'logos' in Jezus Christus is, zo ligt de 'logos' in de natuur van elke mens besloten'. (McGrath, 2008, p. 515) Vele mensen kennen Zijn Woord niet/niet goed, hoe kunnen zij God kennen? 'God is liefde' staat er in 1 Johannes 4:7. Dus wanneer je de liefde kent, ken je dan een stukje van God? Mensen zonder geloofstraditie, kennen die geen liefde? Doen die geen goed? De naakte die je kleedt, de hongerige die je eten geeft; dat heb je voor mij gedaan zegt Jezus in Mattheus 25:35. Als we Hem niet kennen vanuit de geloofsgeschiedenis, kennen wij Hem dan helemaal niet? Mensen met een verstandelijke beperking, Alzheimer, a gelovigen, anders gelovigen? Of is het dan zoals Berkhof stelt dat de godsopenbaring in Christus niet exclusief is maar normatief? Dat Christus de waarheid is betekent nog niet dat erbuiten Hem geen waarheden zijn. (Berkhof, 2007, p. 79) Hier kan de filosofie van Levinas bij aansluiten want: 'Ieder mens verlangt naar het goede, en door onze verantwoordelijkheid te nemen voor de ander, in te staan voor de ander, ontmoeten we de ander bij uitstek: God'. (Riessen, Emmanuel Levinas, 1991, p. 127)

Het narratief pastoraat is verbonden met zowel theologie als psychologie. Het narratief pastoraat maakt gebruik van kennis vanuit zowel de psychologie als van theologie. Ieder mens heeft een eigen verhaal, er zijn vastgelopen verhalen, oude verhalen, bredere verhalen en verhalen van de toekomst. Daarbij zijn er verhalen van het Hogere.

(Ganzevoort & Visser, 2009, p. 100) Hoe verhouden de verhalen van mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in god beschrijven, zich tot de zin van het leven? Wat geeft voor hen het leven samenhang? Wat maakt dat hun leven enigszins geordend kan worden?

Levensbeschouwing staat niet los van de cultuur, van de samenleving en van de psychè van de mens. Zoals reeds gezegd wordt de huidige samenleving gekenmerkt door veel belangstelling voor zingevingsvragen, een hoge mate van religieuze individualisering, een sterke gerichtheid op zoekreligiositeit en een grote religieuze openheid. H.M. Vroom stelt in zijn boek: *Religie en de waarheid*, dat religie en levensbeschouwing antwoord probeert te geven op kernvragen. Alle mensen moeten omgaan met vijf basisvragen/problemen in het leven:

1. Omgaan met de eindigheid in of van het bestaan.
2. Omgaan met de menselijke verantwoordelijkheid en het menselijk falen.
3. Het ontvangen van inzicht.

4. Omgaan met het kwaad en lijden.

5. De beleving van het goede. (Vroom, 1988, p. 248)

Deze inzichten zijn voor dit onderzoek van belang omdat deze vragen/problemen voor ieder mens gelden. Bovendien ontstaat er zo een breed kader wat betreft zingeving en zingevingvragen om deze te kunnen ordenen en duiden. Tegelijkertijd helpen deze basisvragen om verdiepende vragen te kunnen opstellen voor de interviews.

In dit onderzoek richt ik me op een zo breed mogelijk kader wat betreft zingeving, omdat veel mensen de zin van het leven niet (meer) aan de christelijke traditie ophangen. Door uit te gaan van de verschillende uitgangsposities van de theologie, psychologie en filosofie, is er een breder/ander kader ontstaan waar mensen in de huidige Nederlandse samenleving 'de zin van het leven' in kunnen duiden.

Deze drie perspectieven hebben ook raakvlakken. In bijvoorbeeld het narratief pastoraat wordt zowel gebruik gemaakt van theologie als van psychologie, zoals bijvoorbeeld in het boek van 'Zorg voor het verhaal' (Ganzevoort & Visser, 2009, p. 100)

De filosofie en de theologie waren in de eerste eeuwen voor en na Christus sterk met elkaar verbonden. Beide/samen probeerden antwoord te geven op levensvragen. Pas in de achttiende eeuw werd godsdienst voor de eerste keer als een te onderzoeken 'probleem' gesteld, o.a. door Kant en Hume. 'Theologie is de studie van de religie, bedreven door gelovigen. De filosofie is bereid om alles in twijfel te trekken, terwijl de gelovige uitgaat van een paar zekerheden die boven alle twijfel verheven zijn'. (Wikipedia, Religieuze filosofie, 2014) Ondanks de verwevenheid met elkaar hebben zowel de psychologie, filosofie als de theologie verschillende vertrekpunten.

- Wat is theologie?

De term theologie wordt hier gebruikt in de betekenis van systematische bestudering van denkbeelden van een religie, met inbegrip van de grondslagen: de Heilige Schrift, traditie, de ratio en ervaring, de ontwikkeling en de verbanden tussen verschillende denkbeelden en de toepassingen ervan in de praktijk van het leven. (McGrath A. , 2008, pp. 171-172) Karl Barth schetst een visioen van de theologie op zijn best: 'Zij lijkt volgens hem op een Toscaans of Umbrisch landschap, dat ons ontzag inboezemt vanwege de adembenemende uitzichten die ons geboden worden. Zelfs de verste horizon schijnt zeer helder.' (McGrath A. , 2008, p. 23)

- Wie is God?

Wie is God in de christelijke traditie, wie is God voor mij als geestelijk verzorger en wie is God voor mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven? Door deze verschillende vragen over 'God' te beantwoorden vanuit de literatuur en vanuit mezelf als geestelijk verzorger en in de interviews, verwacht ik dat er zowel overeenkomsten als verschillen naar voren komen die mijn onderzoeksvraag helpen beantwoorden.

- Levensbeschouwing

'Levensbeschouwing is een visie op het leven: wat het leven betekent, wat de waarde ervan is en hoe het geleefd moet worden. Een term die erop lijkt is filosofie, alhoewel filosofie vooral een gerichte levensbeschouwelijke activiteit op rationele grondslag is. Levensbeschouwingen echter kunnen ook een minder rationele basis hebben. Zo is het mogelijk dat de aanhangers ervan zich beroepen op een al dan niet voor iedereen

toegankelijke openbaring van buitenaf (religie en/of esoterie), op een 'innerlijke stem' (eigen geweten of gevoel of ook esoterie) of op culturele tradities. 'Ideologie' en 'wereldbeeld' zijn termen die overlappen of vaak geassocieerd worden met het begrip levensbeschouwing'. (Wikipedia: Levensbeschouwing, 2014)

'Levensbeschouwing en meer specifiek religie is te zien als de kern van onze samenleving' (Ganzevoort, 2007, p. 11) Dit omdat levensbeschouwing niet strategisch en instrumenteel benaderd kan worden en zelf niet strategisch en instrumenteel van aard is waardoor het niet zich niet zomaar leent om politiek (en persoonlijk) manipulatief te zijn. Bovendien zorgen levensbeschouwing en religie impliciet voor een fundering in onze samenleving; hoe ga je met elkaar om en wat mogen we van elkaar verwachten? (Ganzevoort, 2007, p. 12)

- Hoe ontmoet ik, als geestelijke verzorger, een ander?

Als onderzoeker vanuit de positie van aankomend geestelijk verzorger zal ik een kritische rol moeten vervullen, aangaande mezelf en mijn eigen referentiekader en naar de ander en diens verhaal. Ik wil interviewen vanuit een bepaalde houding. Een houding die tevens past bij een pastoraal gesprek. Deze vond ik mooi beschreven door Henri Nouwen:

Luisteren als geestelijke gastvrijheid

'Luisteren is heel moeilijk. Om te luisteren moet je innerlijk stevig staan en jezelf niet meer hoeven te bewijzen met praten en argumenteren. Wie echt kan luisteren hoeft niet zo nodig meer opgemerkt te worden. Zo iemand is vrij om te ontvangen, te verwelkomen, te aanvaarden. Luisteren is veel meer dan een ander laten uitpraten om daarna weer antwoord te kunnen geven. Luisteren betekent dat je alle aandacht voor de ander hebt en die ander opneemt in jouw bestaan. Het mooie aan luisteren is dat degene naar wie je luistert zich erkend begint te voelen, en zichzelf en zijn eigen verhaal meer serieus gaat nemen. Luisteren is een soort geestelijke gastvrijheid. Je biedt de ander vriendschap aan, dieper zelfinzicht, en het vermogen om samen stil te zijn.' (Nouwen, 2012)

- Uit welk referentiekader kijk ikzelf?

Ik kijk vanuit mijn eigen geloof en met mijn kennis in de rol van geestelijk verzorger naar het leven, naar God en naar mensen. Door te beschrijven welke uitgangspunten ik hierbij heb, hoop ik te verduidelijken wat mij beweegt als geestelijk verzorger en hoe ik daar vervolgens naar handel. Hierin is het van belang om de verschillen die ik tegenkom bij mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, niet weg te poetsen maar hen echt te willen verstaan.

- Wie is God voor mij?

God is het leven, geeft leven, en brengt tot leven.

Ik ben die Ik ben; zo noemt God zichzelf. Dit geeft (mij) enorm veel ruimte. Veel christenen noemen zo vaak Zijn naam, dat er bijna een gesneden beeld van Hem gemaakt wordt. Dit is God. Maar God is altijd meer. Dat God veelvuldig aangesproken wordt als 'Hem' is al exclusief taalgebruik; immers 'Haar' valt er niet onder. (Borg, 2013, p. 1) Welk beeld ik van God heb is bepalend voor hoe ik geestelijk verzorger ben. Mijn theologische visie, spiritualiteit maken de ruimte die ik heb voor een ander. Op z'n minst is het van belang dat ik van mezelf weet waar ik sta, zodat ik mijn verhaal bij mezelf houdt. Mijn verhaal kan echter ook als vertaling in de taal van de ander, vruchtbaar zijn in het

gesprek. (Zie hoofdstuk 1.1:Hermeneutische communicatie)

Ik geloof dat God door mensen werkt. De relatie met mensen kan de weg naar Hem zijn. Liefde, rechtvaardigheid, de naakte kleden, de hongerige eten geven. Wat ik voor een ander doe dat doe ik ook voor Hem zoals Jezus zelf zegt. Wie goed doet, goed ontmoet: Natuurlijke theologie. (McGrath, 2008, p. 250) Of in navolging van de filosofie van Levinas: Door het goede te doen t.o.v. de ander ontmoet je het goede bij uitstek: God. Of in de theologie, Mattheüs 18:20: 'want waar twee of drie in mijn Naam bijeen zijn, daar ben Ik in het midden'. (Willibrordvertaling 1995)

De waarheid is er al, ik ben op zoek naar die waarheid. Het leven is er al, ik ben op zoek naar wat leven geeft. De liefde is er al, ik ben op zoek naar de liefde. En soms zie ik het Licht, het Goede bij uitstek.

Mijn referentiekader is gestoeld op de Bijbel. Het geeft samenhang en richting aan mijn leven. Evenals Zijn Naam; Ik ben die Ik ben. Hij is de Liefde en het Recht. Dit is voor mij een belangrijk kader waarin ik mijn leven duid. Met de openheid van zijn Naam wil ik open zijn naar mensen. Ook, en met name, mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven; wat geeft hun leven samenhang? In welk kader duiden zij het leven? Welke woorden geven zij eraan? Voor dit onderzoek is het van belang om de verschillen en overeenkomsten bloot te leggen zodat er inzicht komt in die verschillen en overeenkomsten. Dat geeft een geestelijk verzorger handvatten om ook mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, de zin van het leven te helpen duiden. Hierbij kom ik uit op hermeneutiek.

- Hermeneutiek

Bij hermeneutische communicatie is het de kunst om het eigen verhaal in te kunnen zetten ten dienste van het verhaal van de ander. Dit maakt het van belang dat de geestelijk verzorger kan reflecteren op eigen motieven, ervaringen en oordelen. Het is het vermogen om de ervaringen rond ziekte lijden, invaliditeit, afhankelijkheid en eindigheid te interpreteren in het licht van het levensbeschouwelijk referentiekader van de pastorant door verbinding te leggen tussen de situatie waarin de pastorant zich bevindt en diens levensbeschouwelijke traditie zoals bijvoorbeeld de christelijke traditie. Voor de hermeneutische competentie is het van belang om verstrengeling van waardesystemen te kunnen onderscheiden. (professioneel, persoonlijk, contextueel) En het kunnen aanvoelen en hanteren van het narratieve en symbolische karakter van levensbeschouwelijke taal. (Mulder, 2012, p. 32)

- Literatuur

Door literatuur te lezen over bovenstaande concepten die betrekking hebben op mijn onderzoeksvraag wil ik kennis vergaren zodat ik vanuit de literatuur mijn onderzoeksvraag kan onderbouwen en analyseren. De literatuur is tevens een hulpmiddel om de goede vragen te kunnen stellen in de interviews en om op een juiste manier gebruik te kunnen maken van topics (sleutelwoorden). Welke associaties hebben mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god omschrijven bij het woord 'verlossing'? Dit is een christelijke term, daarom is het goed om de vragen zo neutraal mogelijk te stellen. Je kunt ook verlost worden van zorgen, van verplichtingen.

Tijdens deze interviews wil ik mijn ogen, oren en hart openstellen; 'Luisteren als geestelijke gastvrijheid'; (Nouwen, 2012) Ik wil transparant zijn in wie God voor mij is, wat mij beweegt, in wat ik van hen vraag, wat ik denk bij de ander te horen.

1.4 Doel in het onderzoek:

Dit is een kleinschalig, verkennend onderzoek, wat kan resulteren in meer inzicht in hoe mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, de zin van het leven benoemen. Ik hoop te weten te komen welke woorden ze daarvoor gebruiken.

1.5 Doel van het onderzoek:

Door dit onderzoek hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan kennis over de manier waarop mensen de zin van het leven benoemen, die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven. Wanneer geestelijk verzorgers deze mensen beter kunnen 'verstaan', ze hun taal beter begrijpen, zal het hen betere hermeneuten maken in de omgang met deze mensen.

2 Deelvragen die de hoofdvraag helpen beantwoorden:

De geestelijk verzorger heeft o.a. als taak om mensen hun levensverhaal te helpen duiden en ordenen:

- Waar gaan/kunnen mensen anno 2014 in de Nederlandse samenleving naar toe met hun levensvragen?
- Welke factoren m.b.t. taal spelen mee, wanneer mensen hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?
- In welke taal benoemen de mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in god omschrijven, de zin van hun/het leven?
- Welke metaforen/beelden gebruiken mensen als ze spreken over de zin van het leven?
- Hoe verhouden de verhalen van mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in god beschrijven, zich tot de zin van het leven?
- Wat geeft het leven samenhang, aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?
- Wat geeft orde aan het leven, aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?

2.1 Wie heeft te kampen met het probleem?

Door de zeer veranderde samenleving op levensbeschouwelijk gebied hebben geestelijk verzorgers een 'probleem' doordat zij de 'taal' niet verstaan van mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven. De christelijk kaders waarin de levensvragen voorheen werd gedeut en geordend zijn voor deze mensen grotendeels weggevallen. Dit komt o.a. door veranderingen in de samenleving zoals:

- Secularisering: letterlijk 'verwereldlijking'. Een afname van de invloed van de kerk op de samenleving.
- Pluralisering: het bestaan van verschillende sociale en culturele subsystemen in een

samenleving.

- Individualisering: waarbij de mens meer als individu dan als groep in de samenleving komt te staan. (Mulder, 2012, pp. 23-25)

Deze veranderingen kunnen tot problemen leiden bij mensen die hun levensbeschouwing niet (meer) in termen van geloof in een god beschrijven. Antwoorden die men zoekt op levensvragen vallen in een breder/ander kader. Weten ze zelf wel welk kader dat dan is? En welke woorden gebruiken zij daarvoor? Wat geeft samenhang aan hun leven? In welk kader kunnen zij het leven duiden?

2.2 Wat is het voor een soort onderzoek?

Dit onderzoek is een kwalitatief, beschrijvend praktijkonderzoek.

De hoofdreden om dit onderzoek te starten is een nieuwsgierigheid vanuit de rol als geestelijk verzorger. Hoe benoemen mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven, als de zin van het leven? Wanneer geestelijk verzorgers weten hoe zij dat benoemen zal dat hen meer handelingscapaciteit geven. Het onderzoek levert in eerste instantie alleen kennis op die van toepassing is in het vakgebied van de geestelijke verzorging. (Donk&Lanen, 2012, p. 28)

Dit onderzoek is relevant en toetsbaar omdat het wordt gedaan door iemand uit de praktijk en vanuit de opleiding: 'Theologie en levensbeschouwing' aan de Hogeschool Windesheim, zodat het handelen voortdurend wordt beproeft en aangescherpt vanuit die praktijk en opleiding. (Donk&Lanen, 2012, p. 29) Hierdoor ontstaat er meer inzicht in de waarde van taal bij zingevingsvragen, zodat er een verdieping komt in het professioneel handelen in de praktijk.

Het gaat om een onderzoek met zgn. 'Practice Based Evidence': PBE gaat uit van het idee dat kennis over het handelen van een professional ontstaat in de specifieke context van de beroepspraktijk en dat die kennis evolueert door interactie tussen personen die in deze context een belangrijke rol spelen. PBE richt zich op de daadwerkelijke praktijk en zet professionals aan tot het expliciteren van die praktijk en de door hen waargenomen effecten. Smeijsters, 2009 (Donk&Lanen, 2012, p. 26)

Het onderzoek:

- heeft betrekking op vragen en problemen van geestelijk verzorgers, omdat ze de mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven, niet goed kunnen verstaan.
- is toepasbaar. De kennis is qua inhoud en vorm op een praktisch niveau bruikbaar omdat inzicht in de taal die deze mensen gebruiken, geestelijk verzorgers helpt om deze mensen te kunnen verstaan. Dit zal uiteindelijk meer handelingsmogelijkheden opleveren en een handelingsverlegenheid doorbreken.
- leent zich er goed voor om een verdiepend interview af te nemen bij mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, omdat het in dit onderzoek gaat om hoe deze mensen de zin van het leven benoemen. Welke taal gebruiken zij daarvoor?
- zal worden gedaan aan de hand van vijf interviews. De respondenten zijn zowel vrouwen als mannen in verschillende leeftijden: een bewoner van het verpleeghuis, een familielid/naaste van een bewoner, twee werknemers vanuit verschillende disciplines en een vrijwilliger zodat de diversiteit van de mensen waar de geestelijk verzorger mee in

aanraking komt vertegenwoordigd is. Doordat de interviews één op één zijn en er sprake is van een kort contact kan er geen sprake zijn van triangulatie. Verder is dit onderzoek niet generaliseerbaar aangezien er maar vijf respondenten (lees; interviews) zijn. Wanneer zij toestemmen, ga ik ervan uit dat ze belangstelling hebben voor dit onderwerp en daarom de vragen serieus zullen nemen. Dus zowel mannen als vrouwen, ongeacht leeftijd komen hiervoor in aanmerking. Wel zal het verschil in leeftijd waarschijnlijk een verschil in taal en taalbeleving opleveren. Het verschil in geslacht vraagt ook een alertheid mijnerzijds of dit tevens een verschil in 'taal' oplevert.

Het onderzoek levert zo een bijdrage aan verbetering van de beroepspraktijk.

Het helpt me tevens om te groeien in mijn rol als professional:

- Deskundigheid op het gebied van de taal die mensen gebruiken als ze het over 'de zin van het leven' hebben.
- Werken aan een beter verstaan van mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven. Die deze dus niet benoemen met traditioneel christelijke taal waardoor ik meer inzicht krijg in welke taal zij gebruiken. Dit zal mijn handelingscapaciteit richting deze mensen vergroten. (Van Keken – 2006) uit: (Donk&Lanen, 2012, p. 31)

Het zal gaan om een beschrijvend onderzoek omdat deze onderzoeksvraag nog niet goed in kaart is gebracht: we weten niet hoe mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven, als de zin van het leven benoemen. Welke taal zij daarvoor gebruiken. De uitkomsten van het onderzoek kunnen aanleiding zijn voor het maken van bepaalde keuzes of het startpunt zijn voor een vervolgonderzoek. (Donk&Lanen, 2012, p. 56)

2.3 Onderzoeksaanpak

Mei '14	Gesprekken en literatuur ter oriëntatie op mijn onderzoeksvraag.
Juni '14	Beschrijven onderzoeksupzet.
September '14	Drie interviews en uitwerking daarvan.
Oktober '14	Twee interviews en uitwerking daarvan.
Oktober '14	Afronden interviews, begin analyseren en concluderen.
December '14	Analyseren op basis van de literatuur en concluderen.
Maart '14	Rapporteren en vervolgens terugblikken op/ vooruitzien naar.. en evt. handelingen verrichten voortvloeiend uit mijn onderzoek.
Juni '15	Presenteren

2.4 Randvoorwaarden

Voor dit onderzoek moeten er minimaal vijf mensen zijn die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven en die openstaan voor een dergelijk interview. Als interviewer moet ik zorgen voor een veilige omgeving waardoor mensen zich open kunnen stellen voor de verdiepende en soms zeer persoonlijke vragen. Het is hierbij van belang dat ik rekening houd met, en ruimte geef aan de mogelijke verschillen in zienswijze van mij en degene die geïnterviewd wordt.

2.5 Dataverzameling

Voor de dataverzameling maak ik gebruik van:

- Literatuur: door het lezen van literatuur vergaar ik kennis over de onderwerpen die betrekking hebben op de onderzoeksvraag. De literatuur geeft tevens draagkracht doordat het argumenten kan beantwoorden en onderschrijven die voortvloeien uit mijn onderzoeksvraag.
- Het houden van vijf interviews met mensen die hun levensbeschouwing niet in geloof in een god beschrijven, over de zin van het leven.

3 Verantwoording methodiek, respondenten en interviews

3.1 Verantwoording methodiek

Naast literatuurstudie is er gekozen voor het houden van interviews, om zo de hoofdvraag van het onderzoek beantwoord te krijgen:

‘Hoe benoemen mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in god beschrijven, de zin van het leven?’

Omdat het hier gaat om de persoonlijke visie van mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, als de zin van het leven benoemen, is er gekozen voor het houden van interviews. Deze interviews zijn opgenomen en vervolgens woord voor woord, letterlijk uitgetikt. Ook worden de emoties (de non-verbale communicatie) erbij vermeld. Hier is voor gekozen omdat taal, zowel verbale als non-verbale, voor dit onderzoek een belangrijk fenomeen is aangezien het gaat om hoe mensen ‘de zin van het leven’ benoemen. De taal zal echter geen apart thema zijn waar de interviews op worden geanalyseerd, immers alles is “taal”. Er zal echter wel in een apart hoofdstuk dieper op het aspect van taal worden ingegaan. Hoe de respondenten de zin van het leven benoemen en hoe de filosofie van Foucault daarin al dan niet zichtbaar wordt.

Door gebruik te maken van opnameapparatuur kon de aandacht zoveel mogelijk bij de respondent en het verhaal worden gehouden. Dit onderzoek vroeg om een mogelijkheid tot doorvragen om verduidelijking, verdieping of om een context in zowel de antwoorden van de respondenten als de vragen van de onderzoeker.

Andere punten waar op gelet is zijn:

- een vertrouwelijke/veilige omgeving creëren
- open blijven ten opzichte van de respondenten
- vragen wanneer het nodig is
- lichaamstaal/ non-verbale communicatie
- niet vragen waar ik heen wil, maar wat de respondent beleeft en voelt
- goed doorvragen, zodat er werkelijk boven tafel komt wat de respondent bedoelt
- geen vooronderstelling innemen
- oog hebben voor verschillen en deze kunnen laten staan

Om zo dicht mogelijk bij de respondent te blijven zijn er grotendeels open vragen gesteld maar ook een deel met een meer gesloten karakter. Dit omdat het een gerichtheid in het

interview bewerkstelligde zodat de onderzoeksvraag, naar ik meen, beter beantwoord kon worden. De deelvragen zijn geformuleerd vanuit de concepten (Hoofdstuk 1.3) en vanuit de deelvragen (Hoofdstuk 2) zijn de interviewvragen ontstaan.

Vanuit de concepten zijn er thema's gedistilleerd en op die thema's worden de interviews geanalyseerd. De interviewvragen en de literatuur geven op deze manier antwoord op de deelvragen en antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek.

Door twee proefinterviews af te nemen kwam naar voren dat de twintiger meer kortere en doelgerichtere antwoorden gaf, terwijl de veertiger daarin uitgebreider was. Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van het verhaal van de geïnterviewde en om naderhand alle interviews te kunnen vergelijken, zijn er steeds dezelfde vragen in zoveel mogelijk dezelfde volgorde gesteld. Echter soms was er tijdens het interview al een antwoord gegeven op een vraag die nog niet gesteld was of een vraag was in een andere vraag al beantwoord. Dan verviel de vraag. Het doorvragen na een gegeven antwoord zorgde voor verdieping. Ook de lichaamstaal en intonatie waarmee iets gezegd werd gaf een ander beeld of nuanceerde het gegeven beeld. De beperking hierbij is wel dat het om mijn interpretatie van die lichaamstaal gaat.

Verder merkte ik dat het een vak apart is om een interview af te nemen. Met: 'ik wil wel maar ik heb de nodige ervaring als interviewer nog niet' ben ik de uitdaging, overigens met veel plezier, aangegaan. Bij het naderhand beluisteren van de geluidsopnames en uittikken van de interviews merkte ik dat er bij sommige antwoorden meer doorgevraagd had kunnen worden. Evenzogoed ben ik van mening dat er voldoende bruikbare informatie is voor dit onderzoek. Wat opviel na de interviews met de respondenten waren de positieve reacties. Ze vonden het mooie vragen. 'Normaal spraken ze niet over dit soort onderwerpen.' Ze vonden het 'meevallen', ze hadden gedacht dat het meer vragen zouden zijn over geloof en kerk. Een respondent vond de vragen moeilijk maar wel de moeite waard. Bij de meeste vragen vroeg ze zich af wat deze met geloven te maken hadden.

De geïnterviewde mocht zelf aangeven waar en (in beperkte mate) wanneer het interview plaats vond, zodat mensen zich in dat opzicht veilig konden voelen om hun verhaal te doen. De respondenten: een familielid van een verpleeghuisbewoner en een vrijwilliger kwamen op eigen verzoek bij de onderzoeker thuis. De overige drie hebben het verpleeghuis als locatie gekozen, waar zij, of wonen of werken.

Een interview is anders dan een pastoraal gesprek al zijn de uitgangspunten, je basishouding zoals beschreven in het stukje van Henri Nouwen, dezelfde. Openheid, veiligheid, wederkerigheid en betrokkenheid zijn zowel van belang in een pastoraal gesprek als in een interview maar doordat de interviewer de vragen stelt bepaalt deze in grote mate het verloop van het gesprek. Dit maakte dat bij de interviewvragen een afweging is gemaakt om ongeveer evenveel 'positieve' als 'negatieve' vragen te stellen over het leven. Dit past mijns inziens ook bij geestelijke zorg. Het gaat om de gehele mens, niet alleen om zijn/haar problemen. Door zowel 'negatieve' als 'positieve' vragen over het leven te stellen werd de gehele mens in ogenschouw genomen. 'Hoe gaat het met je' is een vrij neutrale vraag waar de ander alle kanten mee uit kan, maar niet iedereen is bij machte om datgene wat voor hem of haar belangrijk is onder woorden te brengen. Gerichte vragen kunnen dan helpen maar dat maakt wel dat je meer stuurt. Toch merk ik hierbij op dat het antwoord bij degene blijft passen, ieder zal een ander antwoord formuleren, op dezelfde vraag, en het zal een andere context hebben. Dan is het de kunst om als interviewer daarin een openheid te behouden en de juiste vragen te

stellen. De hoeveelheid en de veelal diepgaande vragen zorgde in eerste instantie bij mij voor een kleine barrière. Wie ben ik om die vragen te stellen? Gaandeweg merkte ik echter dat het de geïnterviewde een kans gaf om over de vragen na te denken, dat er werkelijk aandacht was voor hen en hun verhaal. Ze gaven zelf woorden aan wat voor hen 'De zin van het leven is.'

De interviews zijn stuk voor stuk uitgewerkt. Eerst zijn de zinnen gecodeerd, daarna zijn de thema's gekoppeld aan een kleur, vervolgens zijn de thema's 'zingeving' en 'orde' onderverdeeld in positief en negatief. Daarna is er gefaseerd, door zinnen die niet belangrijk zijn weer wit te maken, en geanalyseerd om vervolgens tot een conclusie te kunnen komen.

Voor het starten van het interview is de respondent uitgelegd wat de bedoeling is en is er gevraagd of deze zich hierin kon vinden. Aan het eind van het interview is er gevraagd of er nog iets te zeggen was over of aan te vullen op het gesprek. Indien de respondent daar prijs op stelde werd deze op de hoogte gehouden van het verloop van het onderzoek. Alle respondenten wilden er graag bij betrokken blijven.

Vanuit de concepten (Zie hoofdstuk 1.3: Belangrijke concepten) zijn er deelvragen geformuleerd. Door deze deelvragen te beantwoorden zal er uiteindelijk een antwoord komen op de hoofdvraag van dit onderzoek. Vanuit het onderzoeksconcept en de deelvragen kwamen de volgende thema's naar voren waarop de interviews worden geanalyseerd:

- Zingeving	Label 1: geel
- Orde	Label 2: groen
- Metaforen/ beelden	Label 3: grijs
- Levensbeschouwing	Label 4: turkoois
- Geloof	Label 5: lila

- **Zingeving** is een belangrijk onderdeel van dit onderzoek. Hoe benoemen de respondenten de 'zin van het leven?' Er is gekozen om zowel de positieve als negatieve 'zin' van/in leven onder het thema zingeving te laten vallen. Immers de zin hoort bij de 'on' zin van het leven, en samen vormen ze de zingeving van de mens. Bij dit thema wordt er gekeken naar wat die 'zin' of 'niet zin' in het leven maakt

- **Orde** is een onderdeel van zingeving maar het heeft een overstijgende factor in zich, namelijk aan welke 'orde' wordt de zingeving opgehangen? Evenals bij zingeving kan 'orde' zowel een positieve als negatieve vorm hebben. Door dit thema apart te zetten wordt inzichtelijk gemaakt wat orde geeft aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven en hun orde (waarschijnlijk) niet uit de christelijke traditie halen. In het thema: 'orde' wordt er gekeken of deze uit de psychologie, filosofie of uit de samenleving wordt gehaald.

- **Metaforen/beelden** zijn van belang aangezien mensen zo het 'gehele verhaal' kunnen vertellen, of kunnen verduidelijken wat hen drijft, beweegt enz. Ook geeft het de onderzoeker een handvat om een verdiepingsslag te kunnen maken.

- **Levensbeschouwing** is een term die veelomvattend is (zie hoofdstuk 1.3: Belangrijke concepten). Hoe kijken de respondenten tegen het leven aan? Het raakt ook het thema

zingeping, maar dit is een laag eronder.

- **Geloof** is een thema die onder levensbeschouwing kan vallen/valt. Toch is dit thema voor dit onderzoek apart gezet om de (schijnbare) tegenstelling in de onderzoeksvraag aan de kaak te stellen. En zo zichtbaar te krijgen wat maakt dat de respondenten hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven.

3.2 De respondenten

In eerste instantie dacht ik dat iedereen in aanmerking kwam voor dit onderzoek. Als degene maar zijn of haar levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god benoemt. Maar na feedback van mijn onderzoekbegeleiders kwam er (wederom) een besef dat het wel in de context van de geestelijk verzorger dient te staan. Wanneer heeft een geestelijk verzorger te maken met mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god benoemen? Maar het nadenken over de context maakte het niet veel kleiner. Op vele manieren komt men in aanraking met geestelijke verzorging, (en de geestelijk verzorging dus met hen) al is het maar een vriendin die in de kerk trouwt of een oma die in een verzorgingshuis woont waarmee je bij een viering of bijeenkomst terecht komt, een dienst waarin de doden herdacht worden enz.

Toch was het wenselijk om dit onderzoek in te kaderen en is er gekozen voor de context van een verpleeghuis. Echter binnen dit kader zijn de respondenten zo breed mogelijk gekozen, aangezien de geestelijk verzorger in zijn of haar werkveld zich moet zien te verhouden tot deze verschillende disciplines.

De respondenten zijn: een bewoner, werknemer, stagiaire, familielid en een vrijwilliger. Verder is er diversiteit in leeftijd: een twintiger, dertiger, veertiger, vijftiger en tachtiger. Zowel mannen als vrouwen. Er is verschil in opleiding.

Door de diversiteit beslaat het onderzoek een zo groot mogelijk gebied aangaande de mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god benoemen. De diversiteit kan er voor zorgen dat er weinig tot geen parallellen te trekken zijn, maar ieder mens heeft waarden en normen en kent emoties als verdriet, blijdschap, hoop enz. Kortom ieder mens is een mens.

3.3 Verantwoording interviews

De nummering van de interviews zijn ook de volgorde waarin de interviews zijn afgenomen. Dus interview 1 was het eerste interview, interview 2 het tweede, enz. Voorafgaand aan elk interview werd genoemd dat de interviewer lerende was om op de juiste manier te interviewen. Wanneer er onduidelijkheden werden ervaren werden de respondenten opgeroepen om dat te melden. Om inzichtelijk te maken hoe de interviews zijn verwerkt staat als voorbeeld interview 1 met respondent X ter inzage in bijlage 2. De overige interviews zijn opvraagbaar, zij staan in aparte documenten evenals de geluidsopnames.

3.4 Analyses van de interviews op thema

In dit hoofdstuk zijn alle gelabelde tekstfragmenten bij elkaar gezet op thema. (zie bijlage 3) Elk thema heeft een eigen kleur. Vervolgens is daar een samenvatting van gemaakt,

zodat daaruit in het volgende hoofdstuk aan de hand van de deelvragen conclusies getrokken kunnen worden.

4 Conclusies interviews en beantwoording van de deelvragen

In het voorgaande hoofdstuk zijn alle gelabelde tekstfragmenten op thema bij elkaar gezet. In dit hoofdstuk zijn de tekstfragmenten samengevat en nu worden er conclusies getrokken. De conclusies zorgen voor de beantwoording van de deelvragen en om uiteindelijk een antwoord op de hoofdvraag te kunnen geven. Deze worden vervolgens geduid en verantwoord d.m.v. de literatuur.

4.1. Het thema: 'Zingeving'

Met de conclusies van het thema zingeving, met een onderverdeling van zin van het leven en moeite m.b.t. de zin van het leven, wordt de volgende deelvraag beantwoord:

- Hoe verhouden de verhalen van mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in god beschrijven, zich tot de zin van het leven?

Levensverhaal Meneer X:

'De zin van het leven'

- Er is een verlangen naar rust.
- Liefde wordt ervaren door samen te praten, samen te delen, samen te zijn.
- Er is een soort berusting in het leven; het is zoals het is.

Moeite m.b.t. 'de zin van het leven'

- Het is moeilijk om de dag te beginnen.
- Hij kan het leven niet aan omdat hij zijn vrouw, zijn houvast, moet missen. Hierdoor voelt hij zich hopeloos en ongelukkig.

Levensverhaal Meneer G:

'De zin van het leven'

- Het is belangrijk om dingen te doen die jezelf van waarde vindt.
- Oog hebben voor andermans talenten.
- Het leven is goed.
- Hij gelooft in zichzelf.
- Het is belangrijk, het maakt hem zelfs gelukkig om zelf keuzes te maken in het leven, keuzevrijheid te hebben.
- Als je boos bent is het belangrijk om jezelf in de hand te houden en erover te praten.

Moeite m.b.t. 'de zin van het leven' - Het is lastig als er geen ruimte is om te kunnen 'sparren' met collega's.

- Er moet meer rekening worden gehouden met het individu.
- Voelt zich er alleen voor staan als mensen niet hun aandeel in het werk oppakken.
- Het is moeilijk als dingen je overkomen, waar je geen invloed op hebt.
- Het is teleurstellend wanneer: 'Het alleen van zijn kant moet komen.'
- Hij maakt zich boos over onrecht; met name misbruik van kwetsbare mensen/dieren.

Levensverhaal Mevrouw P:**‘De zin van het leven’**

- Het is fijn om een ander te helpen, om een ander gelukkig te zien.
- Het beste uit de dag en uit zichzelf proberen te halen.
- Ze mag er zijn.
- Ze is een doorzetter.
- Ze geniet van het leven en van wat ze wel kan.
- De dood kan ook iets goeds zijn.
- Haar ideaalbeeld is dat er niemand meer hoeft te lijden.
- Ze ziet dat er nog veel onrecht om haar heen, dit maakt haar soms te fel.
- Boosheid probeert ze te reguleren door niet gelijk te fel te reageren.

Moeite m.b.t. ‘de zin van het leven’

- Het is moeilijk om alleen te zijn, moeilijk om problemen van anderen los te laten.
- Moeilijk als je je doelen niet kunt bereiken; er kan je zomaar wat overkomen waar je geen invloed op hebt.
- Denkt eerst aan de ander dan pas aan zichzelf, dit probeert ze te veranderen want het voelt niet goed.
- Ze heeft nog geen goede balans tussen werk en privé.

Levensverhaal Mevrouw T:**‘De zin van het leven’**

- Het is fijn om op te staan, om aan een nieuwe dag te beginnen.
- Ze kijkt positief naar de wereld om zich heen, ondanks moeite en verdriet.
- Ze gaat graag naar haar werk.
- Het geeft haar vrijheid om buiten te werken.
- Ze legt zich nog niet neer bij het feit dat ze “naar binnen moet” (bij haar werk).
- Ze geniet ervan als mensen om haar heen gelukkig zijn, als het daar goed mee gaat.
- Houdt van een grote tuin en bedrijvigheid om haar heen.
- Het geeft haar rust als ze even alleen kan zijn, dan kan ze haar hoofd leeg maken.
- Ze vindt dat ze goede keuzes maakt in het leven.
- Ze vindt het fijn dat ze haar moeder nog heeft, zij geeft haar geborgenheid.
- Het helpt haar als ze haar zorgen deelt met anderen.

Moeite m.b.t. ‘de zin van het leven’

- De dood is afschuwelijk als je jong bent, als je oud bent dan hoort het zo.
- Het leven is je niet genadig als je zorgen hebt.

Levensverhaal Mevrouw O:**‘Zin van het leven’**

- Het is fijn als een nieuw recept goed lukt.
- Fijn als je wat voor een ander kan betekenen.
- Fijn als kinderen blij zijn of als je je gewoon zelf fijn voelt.
- Er is een verlangen naar rust, naar minder zwaarheid in haar leven.
- Ze geniet van stilte en mooi weer.
- Ze vindt het fijn als een ander lief voor haar is of moeite voor haar doet.
- Fijn dat ze een gezin en een huis heeft.
- Fijn dat je de dingen in het leven zelf kunt sturen.
- Het is belangrijk om het goede te doen, wat binnen je vermogen ligt.
- Werken geeft een doel in het leven.

Moeite m.b.t. 'de zin van het leven'

- Zonder werk is het moeilijker om je dag in te delen. Je moet alles dan zelf invullen.
- Als je niet werkt wordt je ook niet meer 'verwacht'.
- Ze vindt het moeilijk als mensen elkaar wat aandoen.
- Ze vindt het moeilijk als je wat naars overkomt waar je geen invloed op hebt.
- Het is onrechtvaardig als mensen in hun nood niet gezien worden.
- Ze vindt het moeilijk om bij onrecht op een goede manier te handelen.
- Onzekerheid maakt dat ze niet handelt.
- Ze stelt (te) hoge eisen aan zichzelf en anderen.
- Een ander vergeven vindt mevrouw moeilijk en 'kan ze lang niet met alles'.
- Gedachten maken dat ze in moeilijke dingen blijft hangen en maken het leven zwaar.
- Ze verlangt naar verlossing van 'zware gedachten.'
- Het leven ervaart ze als moeilijk.

Koppeling naar de literatuur m.b.t. de deelvraag over het thema 'Zingeving'

Wanneer de primaire levensbehoeften van de mens zijn bevredigd, ontstaat er de behoefte aan zingeving. 'Volgens de Piramide van Maslov zoeken mensen eerst voedsel, onderdak en veiligheid, waarna er behoefte bestaat aan sociale contacten en zingeving. Het begrip zingeving verschilt per cultuur. In het westen is zingeving vooral individueel gericht terwijl voor mensen in oosterse culturen de sociale banden belangrijk zijn. Religies ondersteunen mensen bij het vinden van de zin van hun bestaan.' (Hoenson, 2015)

Zingeving beslaat een groot deel van dit onderzoek. Zowel de positieve als negatieve zin van en in het leven valt daaronder. 'Zin' heeft niet altijd betrekking op grote onderwerpen, het zijn niet alleen de 'grote' vragen maar 'zin' kan al betrekking hebben op het 'zin hebben in een kopje koffie'. Wat maakt die zin? In dit onderzoek is er gekozen om zingeving te correleren met psychologie, theologie, het narratieve pastoraat en levensbeschouwing omdat deze vier perspectieven in de Nederlandse samenleving de belangrijkste grondslagen zijn om de zin van het leven in te kunnen duiden. Hierbij wordt de vraag gesteld wie of wat die 'zin' of 'niet zin' in het leven geeft en/of maakt.

Het leven is te duiden in de verhalen van mensen. Verhalen van verlangens, vrede, goed en kwaad, recht en onrecht in het leven, in verbondenheid met wie we zelf zijn, waarbij de eigen wil een belangrijk gegeven is. Het valt op dat de respondenten veelal dezelfde antwoorden geven op levensvragen, als mensen die hun levensbeschouwing wel in termen van geloof in God benoemen. De 'kernwaarden' waar H.M. Vroom over spreekt, zijn dan ook bij elk mens te vinden. Zo zijn deze ook bij elke respondent in meer of mindere mate aanwezig. Al naar gelang het levensverhaal en/of de leeftijd; hoe groot de toekomst, of hoe groot het verleden is. Allen hebben vragen m.b.t. de eindigheid van het bestaan, de eigen verantwoordelijkheid en het menselijk falen, de beleving van het goede; van geluk, vrede, welvaart en zin. Het ontvangen van inzicht en de vraag hoe om te gaan met het kwaad en lijden (Vroom, 1988, p. 248). Bepalend hierin is de eigen wil en de mate van keuzevrijheid die men ervaart. Of ze de ruimte krijgen en nemen om het goede te doen voor zichzelf en voor de ander. Om het goede te kunnen doen, speelt de 'Basic-trust' waar Erikson over spreekt een belangrijke rol (Erikson, 2014). Ieder individu heeft een basis nodig, vertrouwen om van daaruit goede keuzes te kunnen maken.

We leven in een individualistische samenleving waar we ons toe moeten zien te

verhouden. Kreten als: 'Wat wil jij? Wie ben jij? Wat is jouw talent?' zijn zo maar een paar uitspraken van tv commercials. Op scholen wordt steeds meer gekeken naar het individu. Wat past bij Marietje en hoe kunnen we Jan zijn talent naar voren halen? Zelfs in muziek zie je het individualistische terug. Popsongs gingen 40/50 jaar terug over 'wij' en 'zij' en nu grotendeels over 'ik' wat ook een tendens is in nieuwe christelijke liederen zoals bijvoorbeeld in de opwekkingsliederen. Deze zijn veelal gemaakt vanuit het individu, dit in tegenstelling tot de oude psalmen. Uit de levensverhalen van de respondenten blijkt dat ouders keuzes hebben gemaakt die hoorden bij een tijd/samenleving waarin de regels van de samenleving (lees: de kerk) belangrijker waren dan het individu. De tijdsgeest van het 'individualisme' bepaalt in grote mate hoe we ons leven vorm geven. Het zet normen en waarden in een ander daglicht. De 'zin van het leven' hangt daarmee samen omdat we ons allemaal op een bepaalde manier verhouden tot die tijdsgeest. Het duiden van ons leven is nauw verbonden met hoe wij tegen het leven aan kijken en hoe wij het leven verstaan. De respondenten laten zien dat ze graag het goede willen doen maar dat het moeilijk is om altijd juist te handelen. Dat is o.a. wat het leven zwaar kan maken. Misschien is het hier juist heel belangrijk om ons bewust te zijn van het feit dat we niet in het paradijs wonen, in navolging van Henning Luther. Dat er erkenning is voor het feit dat iedereen moeite en verdriet tegenkomt in het leven en dat onze samenleving niet perfect is. Want als we onze ogen sluiten voor het 'kwaad' in onze samenleving en op persoonlijk gebied, betekent dat helaas niet dat het dan ook weg is. Het werkt juist tegen ons wanneer het 'kwaad' niet goed in zicht is, omdat we niet meer duidelijk zien wat 'kwaad' is en wat niet. Alleen wanneer we het 'kwaad' (h)erkennen, in de samenleving en op persoonlijk gebied, kunnen wij deze bestrijden.

De filosofie van de Joodse Emmanuel Levinas (1906-1995) sluit aan bij dit onderzoek omdat zijn filosofie van 'het gelaat' een brug slaat tussen een individualistische samenleving en de Heilige Schrift, doordat hij een Torah en Talmoedgeleerde is. Daarbij noemt hij zichzelf een atheïst: iemand die niet in god en goden gelooft, welke weer een link heeft met de respondenten die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god benoemen.

De filosofie van Levinas is een filosofie van het gelaat, waarin het gelaat van de Ander (Ander staat voor alle anderen) een uitnodiging is. 'Het gelaat existeert zichzelf en het brengt zelf de 'zin' van zijn verschijning aan. Het *is* door zichzelf en geen verwijzing naar een systeem.' (Burggraeve, 1981, p. 57) 'De Ander laat zien waar mijn verantwoordelijkheid ligt.' (IKON, 1986) De uitnodiging die van het gelaat van de Ander uitgaat, maakt dat de vrije wil van ieder mens gewaarborgd blijft, want ieder mag zelf weten wat hij/zij met die uitnodiging doet. Dit sluit aan bij onze individualistische samenleving waarin de eigen wil een belangrijke rol speelt.

Het maakt ons echter mens, zegt Levinas, als wij daarin onze verantwoordelijkheid nemen en zo de natuurlijke orde (dat elk mens op zichzelf gericht is) te doorbreken. Ieder wordt geroepen de ander te helpen, in te staan voor de ander. Vandaaruit kan de mens G'd vinden, en 'niet dat je goed bent voor de ander uitgaand van G'd, of dat je goed bent omdat het hoort bij een bepaalde dogmatiek' (IKON, 1986). Voor Levinas is religie al snel wat de mens wordt opgelegd, dus geen uitnodiging, geen vrijheid, in die zin noemt hij zichzelf atheïst en ik denk dat hier een belangrijke kern ligt waarom mensen zich niet meer willen verbinden met de Heilige Schrift, maar juist in die Heilige Schrift worden we geroepen, uitgenodigd tot het meest wezenlijke dat een mens bezit, namelijk medelijden,

het instaan voor een ander.

Voor Levinas is het onderscheid van behoefte en verlangen van belang. Verlangen komt, in tegenstelling tot behoefte, niet voort uit een gebrek. Het verlangen is noodzakelijk een eindeloos verlangen, het wordt nooit ingewilligd. 'Een verlangen naar het absoluut Andere, naar iets dat het bevredigen van onze behoeften overstijgt. Het is een verlangen naar het Goede'. En wanneer wij willen instaan voor de Ander, kan 'alleen ik, geen ander, de ander helpen zoals ik degene help'. (Guwy, 2008, p. 16) Ieder mens is een subjectiviteit, deze subjectiviteit ervaart Levinas niet als een macht maar als een aangeboren goedheid. Die goedheid geeft dat een ieder zich verantwoordelijk voelt, een ieder uitverkoren en uniek is.

De 'uitverkorene zijn' is geen overwinning, maar de mens hoorde dat hij geroepen werd. Er gaat dus 'iets' voor ons uit. Dit gegeven maakt ons allemaal gelijk en bovendien kunnen wij ons hiervoor niet zelf op de borst kloppen want het is een aangeboren goedheid. Het betekent ook dat wij mensen in onze kern goed zijn i.p.v. slecht zoals sommige theologische perspectieven ons vertellen.

Die aangeboren goedheid is echter ook theologie. In 1 Korinthiërs 3:16 staat: 'Weet Gij niet dat Gij Gods tempel zijt en dat de Geest van God in u woont?' Bovendien zijn wij mensen gemaakt naar Zijn beeld en gelijkenis: de Eeuwige die het recht en de liefde zelf is. En kinderen die nog geen weet hebben van goed en kwaad, mogen het Beloofde land binnengaan. (Deut.1:39) Vanuit sommige theologische visies wordt de oproep tot het geloof in de Eeuwige veelal gezien als een dogma: 'Je moet dit of dat geloven, anders ben je geen christen.' Maar in de Bijbel en volgens de filosofie van Levinas worden we opgeroepen om Hem te volgen niet vanuit een moeten maar we worden aangeroepen tot het goede in onszelf, geroepen tot het leven en naar iets wat ons overstijgt. En leven betekent in Bijbelse termen niet alleen dat je ademt maar dat je in alle toonaarden in vrijheid kunt leven. Geroepen naar Zijn Koninkrijk, zowel in de hemel alsook op de aarde. De Bijbel roept ons op om de regels, de ethiek en de liefde na te volgen zodat we bekrachtigd worden in het leven. We worden opgeroepen om ons leven niet te laten regeren door angst, haat en verdriet, wat ook wel 'de dood' genoemd wordt in de Bijbel, maar door liefde en gerechtigheid wat ons vrijheid, vreugde en vrede oplevert.

Het individualisme en daaruit voortvloeiend, 'de eigen wil' is niet alleen een belangrijk fenomeen in onze samenleving maar ook in de theologie. Een theologische visie is: 'God had de *macht* en de *wil* om mensen te schapen met een eigen wil. Er is echter een beperking in Zijn macht gekomen; immers mensen met een eigen wil moeten zelf kunnen kiezen' (McGrath, 2008, p. 331). De eigen wil van de mens blijft gewaarborgd, niet door Zijn allesoverheersende macht, maar Hij heeft de wereld in Zijn hand door Zijn weerloze overmacht (Berkhof, 2007, p. 136). Hij doorbreekt het kwaad niet met monarchale macht, maar met de macht van de liefde. Of zoals Levinas stelt: 'Door in te gaan op de uitnodiging van het gelaat van de Ander en daarin je verantwoordelijkheid te nemen.' Onze kijk op die liefde kan echter ook een beperkt beeld zijn. In de Bijbel wordt beschreven wat liefde is (1 Korinthiërs 13:4-14). Ieder mens verlangt naar het goede, maar hoe weten we dan wat goed is? Verantwoordelijkheden kunnen krom groeien t.o.v. elkaar, goede bedoelingen kunnen verkeerd uitpakken en in dienen kan een vorm van macht zitten. Ethiek is hierin van groot belang stelt Levinas, maar daarbij zegt hij dat de ethiek van de Torah niet genoeg is. Jezus zegt dat de liefde de wet vervult. Eigenlijk zegt Levinas hetzelfde: dat 'het goede doen' de wet, de ethiek, vervult. In 1 Johannes 4:16 staat dat God liefde is: 'Wij hebben Gods liefde, die in ons is, leren kennen en vertrouwen

daarop. God is liefde. Wie in de liefde blijft, blijft in God, en God blijft in hem'.

God is liefde maar heeft ook lief. Hij is een toebuigende en een overstijgende God. Daar waar Levinas het over de toebuigende God heeft; het goede in ons, daar noemt hij de overstijgende God een 'spoor', want we hebben God nooit van aangezicht tot aangezicht gezien. Dit staat ook in 1 Johannes 4:12: 'Niemand heeft God ooit gezien'.

Is dat 'spoor' waar Levinas over spreekt genoeg eer aan de Eeuwige? Is Zij gezien vanuit de theologie niet in en om ons heen, kent Hij niet ons zitten en ons staan?

Levinas zegt dat wij worden geroepen om het goede te doen, deze oproep staat ook in Mattheus 7:12: 'Heb je naaste lief als jezelf' 'Behandel anderen dus steeds zoals je zou willen dat ze jullie behandelen. Dit is het hart van de wet en de Profeten'. Respondent mevrouw P, noemt dit letterlijk als belangrijke waarde in haar leven en ook de andere respondenten vertellen, weliswaar in andere bewoordingen, dat de liefde een belangrijke rol speelt in hun leven. Hier zien we de liefde in het vleesgeworden Woord; Jezus Christus, als een analogie van een versluisde openbaring in de geschiedenis. (Berkhof, 2007, p. 79) De liefde wordt ons geopenbaard in het dagelijks leven. Tegelijkertijd is er bij de respondenten ook twijfel: 'Kan er wel een God zijn als er zoveel ellende is?' Het lijkt erop dat 'ellende' op zijn Naam is komen te liggen. Echter zijn Naam is Liefde, G'd is Gerechtigheid, daar hoort geen 'kwaad' bij. 'Ik ben die er zijn zal' is Zijn belofte. Zij geeft liefde en kracht aan mensen in nood en ellende.

Daarbij kennen we allemaal twijfel, of je nu je levensbeschouwing in termen van geloof in een god beschrijft of niet. We worden opgeroepen als beeldrager van die Goede G'd om een goede naaste te zijn. Niet vanuit een dogma maar vanuit een verlangen waar Levinas over spreekt. In de ontmoeting met die Ander, waar we samen komen in zijn Naam, die Naam die liefde en gerechtigheid is, daar is God in ons midden (Mattheus 18:20).

De Bijbelse wetten van rein en onrein, de wetten van recht en onrecht worden mijns inziens door alle respondenten geprobeerd om na te leven. Ze hebben lief, ze proberen recht te doen. Het handelen, het verzorgen van zichzelf en hun naaste; kinderen, ouders. Het bereiden van eten, de gezamenlijke maaltijden geven zin. De arbeid die we verrichten geven richting en een doel, wat als zinvol wordt ervaren. Kortom, wetten/leefregels, helpen de mens om tot zijn recht te komen en het leven op een goede manier te kunnen leven. Wanneer een mens zich daarbij in de kern geraakt voelt, zoals door de emotie van ontroering, die gepaard gaat met zaken die kenmerkend zijn voor existentiële ervaringen zoals overgave, verwondering, ontzag en eerbied 'blijkt dat de psychologische zelfontwikkeling en existentiële ontwikkeling niet te scheiden zijn' (Zock p. 22) . Deze existentiële ervaringen zien we terug bij de respondenten in bijvoorbeeld het verlangen naar rust, geborgenheid, een overgave aan het leven, enz. Ons handelen is verbonden met de hemel. Want wanneer wij het goede doen, daar is een stukje hemel op aarde. Het geestelijke is niet los te zien van het lichamelijke, de ziel niet van het verstand. Een mens wordt in de Heilige Schrift opgeroepen om te leven vanuit zijn hart, ziel en verstand om zo op een goede manier het leven te leven. Wat het leven zinvol maakt.

4.2 Het thema: 'Orde'

Met de analyse van het thema orde worden de onderstaande deelvragen beantwoord:

- *Wat geeft het leven samenhang, aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?*

- Wat geeft orde aan het leven, aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?

Bij orde is er gekeken naar wat structuur geeft in het leven en wat niet.

Bij wat het leven samenhang geeft is er gekeken naar wat verbinding geeft aan/in het eigen levensverhaal en wat het leven bemoeilijkt.

Het leven van meneer X krijgt orde door:

- De dag en nachtritme.
- Hij kon het leven aan wanneer hij samen dingen deed met zijn vrouw (zijn houvast), samen praten, muziek maken en zelf dingen op een rijtje zetten.
- Dingen doen die het waard zijn om te doen, voor anderen en zichzelf.
- Een gedicht van Goethe geeft kracht en rust. Stilte geeft rust.
- Het troost meneer dat hij er ook bij hoort; dat die rust ook voor hem bestemd is.
- Muziek geeft rust maar ook onrust want dan moet er wat gebeuren, door onrust verdwijnt de rust.
- Er is niet op alles een antwoord in het leven.

Disorder:

- Hij heeft niets meer in het leven nu zijn vrouw (zijn houvast) er niet meer is.
- Het is moeilijk om een ander houvast te vinden. Dat kan en wil hij niet.
- De antwoorden die op levensvragen gelden zijn geen antwoorden voor hem.

Het leven van meneer X krijgt samenhang door:

-het samen praten, samen dingen doen. Dingen doen die het waard waren om te doen voor zichzelf en anderen.

-Er bij horen. Rust. Berusting door acceptatie dat het leven is zoals het is, en er niet op alles een antwoord is.

Het leven van meneer X wordt bemoeilijkt door:

- het verlies van zijn vrouw; zijn houvast.
- De antwoorden op levensvragen die voor hem niet gelden.

Het leven van meneer G krijgt orde door:

- Zijn huisdieren, zijn zoon en zijn werk.
- Zijn waarden en normen komen uit een stukje opvoeding.
- Waarden en normen groeien mee met de tijd.
- Eerlijkheid.
- Het leven leert hem wat het goede is.
- De dingen doen die moeten gebeuren en vervolgens daarover nadenken.
- Ruimte geven aan de ander als deze de dingen op een andere manier wil doen.
- Je inleven in die ander.
- Thuis moet het goed zijn en anders moet je dingen veranderen zodat het goed wordt.
- Hij wil een goed voorbeeld voor zijn zoon zijn.
- Afspraak is afspraak.

Disorder:

- Wanneer een ander zich niet aan een afspraak houdt dan heeft meneer daar last van.
- Werk maakt dat hij soms maar door gaat. Er is altijd wel wat, wat zijn aandacht vraagt.

- Hij maakt zich zorgen of zijn zoon wel overal over nadenkt.
- Moeilijk om zijn zoon daarin los te laten.
- Het doet zeer wanneer vertrouwen geschaad wordt.

Het leven van meneer G krijgt samenhang door:

- Eerlijkheid, het leven, het goede.
- Proberen om een goed voorbeeld te zijn.
- Zijn empathisch vermogen.

Het leven van meneer G wordt bemoeilijkt door:

- als zijn vertrouwen beschaamt wordt.
- De zorgen om zijn zoon maken dat hij het moeilijk vindt om zijn zoon los te laten.

Het leven van mevrouw P krijgt orde door:

- Haar familie en haar vriend geeft haar houvast en orde, zij zorgen voor een stabiele omgeving waar ze op terug kan vallen.
- De psycholoog leerde haar dat kleine stapjes zetten, (m.b.t. haar hand) al heel veel is.
- Als ze tegen problemen aanloopt of als dingen boven haar pet gaan dan vraagt ze om hulp of ze gaat het vanuit verschillende perspectieven bekijken.
- Haar eigenwijsheid helpt haar bij problemen, evenals haar familie.
- Ze 'luistert' naar haar lichamelijke beperkingen en naar haar naaste. Het maakt dat ze het rustiger aan gaat doen, andere keuzes maakt.
- Haar oma is een voorbeeld. Zij liet haar zien dat je soms voor jezelf moet kiezen.
- Het is fijn om samen te zijn. Het leven is goed zoals het is.
- Het opgroeien in een liefdevol gezin is een geweldig voorbeeld.

Disorder:

- Trainingen voor haar faalangst hebben voor haar gevoel niet geholpen.
- Het is moeilijk dat ze het werk wat ze het liefste wilde doen niet meer kan doen.
- Ze is chaotisch, hierdoor heeft ze het nodig om dingen te plannen en op te schrijven.

Het leven van mevrouw P krijgt samenhang door:

- Een stabiele omgeving.
- Haar eigenwijsheid.
- Samen zijn. Het goede in het leven. Een goed voorbeeld hebben. Luisteren naar zichzelf en anderen.
- Dingen van verschillende kanten bekijken.

Het leven van mevrouw P wordt bemoeilijkt door:

- Haar chaotische inslag, faalangst. Het is moeilijk dat ze door haar lichamelijke beperking niet kan doen wat ze het liefste wil doen. Onbalans.

Het leven van mevrouw T krijgt orde door:

- Haar gezin geeft haar stabiliteit.
- Het geeft rust als ze alles goed geregeld heeft.
- Haar moeder geeft haar geborgenheid en zij wil er zijn voor haar moeder.
- Haar werk geeft haar een doel waar ze naar toe kan gaan.
- Het leven is goed.
- Met haar man en zusje over problemen en zorgen praten helpt haar.
- Wanneer haar kinderen het goed hebben dan heeft zij het goed.

Disorder:

- Moeilijk dat je zomaar aan de kant gezet kan worden op je werk.
- Moeilijk om te zien dat anderen om haar heen lijden/verdriet hebben.
- Onrecht moet ze verwerken.

Het leven van mevrouw T krijgt samenhang door:

- Haar gezin, rust, geborgenheid, een doel hebben, dat ze het leven als goed ervaart. Dat ze met iemand over problemen en zorgen kan praten. Als ze ziet dat haar kinderen het goed hebben.

Het leven van mevrouw T wordt bemoeilijkt door:

- het zien van lijden, verdriet en onrecht. Wanneer je er niet toe doet.

Het leven van mevrouw O krijgt orde door:

- Haar gezin geeft haar structuur, orde, een leidraad.
- Ze maakt zelf een structuur door een goede indeling van de dag te maken.
- Doordat ze niet werkt kan ze veel meer zelf structuur aan haar leven geven.
- Doordat ze de structuur zelf kan bepalen wordt ze minder geleefd.
- Genoeg tijd maakt dat ze vriendschappen kan opbouwen/onderhouden.
- Haar kinderen zorgen ervoor dat ze doorzet als ze het moeilijk heeft.
- Ze wil er voor haar kinderen zijn.
- Werken heeft haar zekerder gemaakt, ze werd gezien, dit gaf haar zelfvertrouwen.
- Zelfvertrouwen zorgde ervoor dat ze zelf over de dingen na ging denken en ging doen.
- Waarden en normen zoals; proberen een ander niet te kwetsen, niet schelden of pesten, vindt ze belangrijk. Deze probeert ze ook mee te geven aan haar kinderen evenals niet brutaal of onbeleefd zijn.
- Ze wil graag dat haar kinderen het geluk achterna gaan, dat ze daar moeite voor doen.

Disorder:

- Ze staat vroeg op omdat ze slecht slaapt.
- De whiplash zorgt ervoor dat ze niet alles kan doen wat ze wil doen.
- Onzekerheid zorgt ervoor dat ze niet doet wat ze wil doen.
- Mevrouw ziet een harde maatschappij; mensen zijn gestrest en gehaast waardoor er niet naar je wordt omgezien.
- Eerst eigenbelang en bedrijfsbelang en pas als laatste ben je zelf aan de beurt.
- Structuur/systeem, dus ook haar gezin beperken haar vrijheid.
- Het is soms wel moeilijk om deze altijd zelf te bepalen.

Het leven van mevrouw O krijgt samenhang door:

- Haar gezin, zelf structuur in je leven aan te kunnen brengen, vrije tijd geeft haar ruimte, haar doorzettingsvermogen, haar wil om er voor haar kinderen te zijn, zelfvertrouwen. Door te proberen om haar waarden en normen in acht te houden en deze door te geven aan haar kinderen. Het verlangen dat haar kinderen het geluk achterna gaan.

Het leven van mevrouw O wordt bemoeilijkt door:

- Wanneer ze slecht slaapt, ze niet kan doen wat ze graag zou willen doen door haar lichamelijke beperking, onzekerheid. Het ervaren van een harde maatschappij; het gestress en de gehaastheid ervan. Niet gezien worden, niet belangrijk zijn in de ogen van een ander. Haar gezin beperkt haar in haar vrijheid doordat ze daardoor zoveel moet. Alles zelf te moeten bepalen.

Koppeling naar de literatuur m.b.t. de deelvragen van het thema: 'Orde'

Orde is een onderdeel van zingeving maar het heeft een overstijgende factor in zich. Namelijk aan welke 'orde' wordt de zingeving opgehangen? In dit hoofdstuk wordt gekeken of deze uit de psychologie, filosofie of uit de samenleving wordt gehaald. En is er een verbinding (te maken) met de theologie? Evenals bij het thema 'zingeving' heeft 'orde' zowel een positieve als negatieve vorm.

Net als in het pastoraat, wordt er ook in de psychologie steeds meer gekeken naar de context van het verhaal van de mens met een hulpvraag. Naar het 'Grote verhaal'. Er is dan ook een grote overlapping met de geestelijke zorg waarin we de mens in zijn geheel willen zien. Zoekend naar verschillen is er misschien een verschil in:

- Mensen gaan alleen naar een psycholoog wanneer er problemen zijn, terwijl de kerk ook de 'De blijde boodschap' verkondigt. Vanuit de 'Natuurlijke theologie' zien we de waarden van bijvoorbeeld het samen eten en drinken. De waarden van reinheid: bij het eten bereiden, het verzorgen van onszelf, het schoonhouden van onze huizen, en reinheid bij het bestrijden van ziekten, staan beschreven in de Bijbel. Deze zijn van belang om 'goed' te kunnen leven. Deze waarden geven orde het leven. (Pas) wanneer iemand moeite heeft met eten, bijvoorbeeld anorexia heeft, dan gaat men naar een psychiater.
- Henning Luther wijst erop dat een bezwaar kan zijn dat in de psychologie de cliënt wordt gezien als iemand die een tekort heeft, als iemand die aangepast moet worden aan het 'normale' leven (Luther, 2013, p. 1). Maar we leven in een gebroken wereld, met angst, ziekte, eenzaamheid en haat. En daarbij is niet alles op te lossen, sommige ziekten leiden tot de dood, er zijn handicaps die niet te helen zijn. We hebben ermee te dealen.
- De psychologie is deskundig in hoe bepaalde processen aangaande het brein, werken. Geestelijke zorg kijkt meer naar het geheel.
- De psychologie werkt (ook) vanuit zijn Naam, wanneer zij het 'goede' willen doen.
- Mensen gaan als individu naar een psycholoog. De kerk is een plek waar mensen samen komen rondom het Woord, waar we ons tegelijkertijd verbonden weten met de geschiedenis van dat Woord. Met misschien wel ouders en voorouders die zich ook verbonden wisten met dat Woord.

Toch is er bij deze verschillen een kanttekening te maken, want vanuit de psychologie zijn er ook tijdschriften, boeken, websites en tv programma's waar aandacht is voor wat rust en ruimte en geluk geeft. En mensen komen ook bij elkaar voor psychologische thema's, cursussen e.d. al is er (meestal) geen gedeelde geschiedenis of wel, een vrij korte geschiedenis. De psyché van de mens is dus zonder meer, sterk verweven met het levensverhaal. Een mens kan zijn verhaal psychisch duiden maar ook in relatie tot zijn of haar religie. Dit hoeft niet of/of te zijn, het kan en/en zijn. 'Al naar gelang haar persoonlijke waardesysteem dat gevoed wordt door levensbeschouwelijke tradities en culturele betekenissystemen en dat nauw samenhangt met het eigen zelfbeeld' (Zock p. 22).

Vanuit de psychologie is, op de vele terreinen daarvan, een nog steeds verdergaande ontwikkeling. Daarin blijft echter het 'Grote verhaal' een belangrijke plaats innemen. Een mens blijft meer dan een methode om zijn of haar psyché te analyseren. Zonder de context, het verhaal van de unieke mens, krijg je een gechargeerd beeld. Iedereen heeft een ander karakter en een andere context waarin hij of zij opgroeit. Wat betekent het bijvoorbeeld om op te groeien in een arm of rijk gezin, een liefdevol gezin of juist niet? Wat betekent het welke opleiding hij volgt en of hij het daar leuk heeft of niet, of hij sport, muziek maakt, of hij het leven positief of negatief benadert, of hij lichamelijk of geestelijk

ziek is, of hij vrienden heeft, welke kansen hij krijgt? Psychologen weten beter hoe bepaalde processen kunnen werken. In die zin kunnen zij orde scheppen in de chaos. Maar daarbij is het van belang om te blijven zien wat het voor 'Jan' zelf betekent om manisch depressief te zijn, dat hij meer is dan zijn problemen en dat hij zelf, diep in zijn hart, weet wat het beste voor hem is, maar dat er allerlei factoren zijn die ervoor zorgen dat hij dat niet naar boven kan halen. Daar is een rol weggelegd voor een geestelijk verzorger. Het is een samen zoeken naar wie Jan is. Hij is meer dan zijn ziekte. Er zijn misschien wel 100.000 mensen die manisch depressief zijn maar niemand is precies hetzelfde manisch depressief. Hierbij spelen de omgeving, karakter en het levensverhaal een belangrijke rol. Daarom zijn zowel de psychologie, filosofie als de theologie, mijns inziens, zeer belangrijk voor ieder mens. Dit maakt dat er belang bij is om deze met elkaar te kunnen verbinden om zo de mens ten volle te kunnen verstaan.

Vanuit de filosofie van o.a. Socrates is er een verbinding te maken tussen theologie, filosofie en psychologie. De filosofie van Socrates is ontstaan in een samenleving waarin God en goden bij het leven hoorden, in tegenstelling tot onze huidige samenleving, waarin de helft van Nederland zichzelf 'ongelovig' noemt. (De Trouw, 2015)

De filosofie van Socrates kun je benoemen als: 'dat hij het gesprek aanging vanuit de methode van 'het niet weten'. De ander bevragen over een concrete ervaring vanuit de 'buik, hart, en hoofd' zodat de ander uit 'de grot' omhoog kan klimmen, inzichten verwerft. Een inzicht die hij wel in zich had: 'Uw lichaam is een tempel van de heilige Geest' (1 Korintheërs 3:16), maar waar hij zich niet bewust van was. Deze methode komen we ook tegen in het pastoraat en in de psychologie waarin we op zoek zijn naar iemands kracht, autonomie. Dit kom je ook in de Bijbel tegen waar je veelvuldig wordt opgeroepen om met hart, ziel en verstand (lees: buik, hart en hoofd) te leven.

In het leven en in de samenleving is het steeds weer, in elke nieuwe situatie een zoeken naar wat een 'goed idee' is. Wat de juiste maat, moed en wijsheid is.

De filosofie van Socrates is een manier om het goede te vinden zonder de Bijbel, echter Socrates leefde in een tijd waarin God en goden bij het leven hoorden. Wanneer wij zoeken naar de juiste maat, moed en wijsheid, 'het goede', dan is dat in navolging van Levinas en in het vleesgeworden Woord: Jezus Christus, verbonden met God en goden.

Vanuit 'Natuurlijke theologie' bezien we de mens vanuit een breed perspectief. Niet vanuit een dogma, norm, maar vanuit het vleesgeworden Woord: Jezus Christus waarin Hij o.a. de Messias, Herder, 'het Kindeke teer' of de Mensenzoon is. Hij was waarlijk mens en waarlijk G'd. Zoals Athanasius stelt: 'Zoals de 'logos' in Jezus Christus is, zo ligt de 'logos' in de natuur van elke mens besloten' (McGrath, 2008, p. 515). Het zelf bepalen, beslissingen nemen, problemen en situaties kunnen overdenken, kortom de 'eigen wil' geven orde aan het leven van de respondenten mits zij zich daarbij richten op het goede. Het hebben van een gezin geeft orde, wanneer de respondenten daarbij zorgdragen voor zichzelf en anderen. Hoe ze structuur geven aan zichzelf en hun gezin, hangt nauw samen met hun normen en waarden en talenten.

De wetten van o.a. rein en onrein, recht en onrecht, die uitvoerig in Leviticus beschreven staan, slaan niet alleen op de geest maar ook op het lichaam, in onze dagelijkse handelingen van eten (bereiden), drinken en wassen. Deze wetten vallen samen met wat orde en samenhang geeft aan het leven van de respondenten. Je kunt deze 'wetten van het leven' in verschillende systemen duiden, en al naar gelang het eigen zelfbeeld,

bijvoorbeeld vanuit een 'Basic-trust' waar Erikson over spreekt, en de levensbeschouwelijke tradities en culturele waardesystemen waaruit men gevoed wordt. (Zock, 2007, p. 22) Je kunt hierbij de vraag stellen in hoeverre de scheiding van de psyché van de mens en zijn verhaal te maken heeft met het feit dat de filosofie en de theologie in de 18de eeuw van elkaar gescheiden zijn. Het lijkt erop dat het een bepaald dualisme teweeg heeft gebracht. Er is een scheiding gekomen tussen theologie en filosofie oftewel; theologie en ons verstand. En daarmee ook (veelal) met de wetenschap, zoals bijvoorbeeld de psychologie. Dit terwijl een mens met hart, ziel en verstand (lees: filosofie) door het leven gaat en waarin we vanuit de Bijbel veelvuldig worden opgeroepen om vanuit deze drie perspectieven te leven.

De liefde, rechtvaardigheid, rust, vrijheid, erkenning in wie we zijn, zijn belangrijke waarden welke orde en samenhang aan het leven geven. Deze waarden kun je ook zonder meer koppelen aan theologie, want G'd is liefde, G'd is het recht. Zijn wetten geven leven, vrijheid, toekomst, aan wie Zijn geboden onderhouden. Ook in de schepping ligt orde. In het ritme van dag en nacht, de seizoenen, zonder daar een visie aan te koppelen, over hoe de wereld ontstaan is, of hoe het komt dat de wereld is zoals die is. We moeten er ons hoe dan ook toe zien te verhouden. Daarbij geeft de Nederlandse samenleving ons een bepaalde 'orde', welke is gefundeerd op een Bijbelse grondslag. En deze is van invloed op ieder mens die in die samenleving leeft.

Het geeft echter wanorde wanneer men niet gezien wordt, zij niet kunnen doen wat zij graag willen doen. Stres, gehaastheid, onzekerheid, leed, verdriet, onrecht en alles zelf moeten regelen. Onbalans in werk en privé, de verharde maatschappij, waarbij eigenbelang en bedrijfsbelang voor het belang van de ander gaat enz. Je kunt stellen dat het hier over 'het kwaad', onrecht gaat. Of zoals Levinas stelt: 'Er komt oorlog wanneer we de ander niet meer in het gelaat aan zien.' Goed en kwaad ligt soms dicht bij elkaar, menselijkheid kan gemakkelijk omslaan in onmenselijkheid, ongevoeligheid voor de ander. In die oorlog is de ander massa geworden. 'De tirannie en vernietiging kan alleen doordat we de ander niet in het gelaat aankijken.' (IKON; Interview met Levinas, deel 3, 1986) Daarbij is het niet vanzelfsprekend dat je uniciteit en je talenten vanzelf naar voren komen. We hebben elkaar nodig om tot grotere hoogte te stijgen, om te ontdekken over onszelf en over de wereld om ons heen. Zoals Levinas stelt: 'We zijn elkaars leraar.' 'Het Grotere verhaal' is letterlijk in en om ons heen. Natuurlijke theologie laat dat zien, waarin mensen zijn geschapen naar G'ds beeld en gelijkenis en Hij niets tegennatuurlijks van ons vraagt. We mogen verlangen, ons overgeven aan het leven of juist de strijd aangaan. Maar G'd roept ons daarbij op om lief te hebben en het goede te doen, genadig te zijn en niet te snel te oordelen. En door de ander echt te zien en te horen, de ander een stem te geven, in te staan voor een ander, de ander te erkennen, (h)erkennen we tegelijkertijd (meer) onszelf en G'd.

4.3 Het thema: 'Metaforen/Beelden'

Met de analyse van het thema metaforen/beelden wordt de volgende deelvraag beantwoord:

- Welke metaforen/beelden gebruiken mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, als ze spreken over de zin van het leven?

Respondent X benoemt in de volgende metaforen/beelden, de zin van het leven:

- Mensen zijn een ademtocht. (gedicht Goethe)
- De rust komt naar alle bergen en bergen die zijn het leven.
- Zijn vleugels zijn hem afgenomen.
- Je hoeft alleen maar te wachten, dan vind je rust.
- Met al die heuvels die er bestaan, daar zit ook de rust tussen.
- Aan en over alle heuvels heen is rust... bespeur je nauwelijks een ademtocht..
- De vogels in het bos die zwijgen vindt meneer prachtig: 'Er gaat rust en stilte van uit.'
- In het wachten ervaart meneer rust. Die rust zal je zelf in moeten vullen.
- De vogels zijn niet meer dat schetterende, dat luidruchtige, dat wat men anders deed.
- En nu komt voor meneer het belangrijkste: 'Wacht maar, rust jij ook.' Meneer hoort er ook bij, de rust is ook voor hem bedoeld.
- Meneer wil graag met zijn vrouw 'de eeuwigheid in', hoe dan ook. Hij hoopt dat hij terug kan naar: 'het zijn samen met zijn vrouw', maar hij is bang dat dat niet mogelijk is.
- 'De eeuwigheid', hij weet niet hoe dat is. 'Dat weet niemand'.

Respondent G benoemt in de volgende metaforen/beelden, de zin van het leven:

- Het goede doen geeft hem vleugels, zijn zoon geeft hem vleugels.
- Eigen keuzes kunnen maken geeft hem vrijheid.
- Dingen des levens (zijn zoon, hond) maakt dat meneer uit zijn bed komt. Het leven geeft hem leven. Hij houdt van het leven.
- Meneer ziet zichzelf als een optimist.
- Hij houdt van uitdagingen, deze heeft hij nodig als drijfveer, daar haalt hij zijn energie uit.
- Het geeft meneer grond onder de voeten als hij wat kan betekenen voor een ander. Als hij iets tot stand brengt.
- Dat hijzelf een stabiele factor is voor velen, geeft hem vleugels. Ook als hij aan iets nieuws begint.
- Het leven geeft meneer het leven.
- Fundamenten in het leven zijn de balans dat waar je woont, je daar met plezier woont en dat het je 'veilige haven' is.
- De dood, dan zie je elkaar niet meer. Vreselijk. 'Onwerkelijk.'
- Verlost zijn van schulden, pijn, van iets negatiefs, geeft meneer opluchting en ook een stukje vrijheidsgevoel. Een bevrijding.
- Genadig zijn dan denkt meneer gelijk aan vergeven. Meneer vindt dat iedereen een tweede kans verdient.

Respondent T benoemt in de volgende metaforen/beelden de zin van het leven:

- 'Er is niets tussen hemel en aarde' want: 'Dat gelooft ze niet.'
- Mevrouw ziet zichzelf als 'goed.' Goed is bij mevrouw 'vrolijk.'
- Op de vraag: 'Wat geeft je vleugels?' weet ze geen antwoord.

Respondent P benoemt in de volgende metaforen/beelden de zin van het leven:

- Ze kan zich er geen voorstelling van maken dat er eventueel meer is tussen hemel en aarde.
- In het laatste gedeelte van het interview omschrijft ze een beeld: 'Drie lichtstralen dat door de wolken scheen' hierbij dacht ze aan haar overleden oma's en de opa van haar vriend. 'Het was een mooi beeld dat ze daar zo met z'n drieën zaten.'

Respondent O benoemt in de volgende metaforen/beelden de zin van het leven:

- Ze ziet zichzelf als iemand die geleefd heeft en nog steeds leeft, nog steeds verder gaat.
- Ze heeft wel wat opgebouwd in het leven.
- Ze ervaart het leven als zwaar.
- Ze maakt graag eigen keuzes maar dat maakt het leven tegelijkertijd 'zwaar'.
- Ze wil het 'goede doen', ze 'verlangt naar het goede' maar ze weet niet altijd daar goed in te handelen.

Koppeling naar de literatuur m.b.t. de deelvragen over metaforen en beelden

Metaforen/beelden zijn belangrijk voor mensen om het 'gehele verhaal' kunnen vertellen, om te kunnen verduidelijken wat hen drijft, beweegt enz. Iedereen maakt op verschillende manieren gebruik van beeldende en metaforische taal. Dit wordt beïnvloed door karakter, de omgeving en de tijdsgeest waarin je leeft. De (wat) oudere respondenten (42, 58 en 84 jaar) geven blijk van een meer metaforisch spreken dan de jongere respondenten. De jongere respondenten gebruiken weinig beelden en metaforen en de vragen die in metaforische, beeldende taal gesteld werden, vonden ze over het algemeen moeilijker te beantwoorden. Toch hebben ook zij, net als de oudere respondenten, existentiële ervaringen. Bijvoorbeeld in de overgave aan het leven: 'De dood en zorgen horen bij het leven.' De jongste respondent P (23) kan zich in eerste instantie geen voorstelling maken bij het beeld 'dat er meer is tussen hemel en aarde', echter later in het interview omschrijft ze een beeld van lichtstralen en is er een verbondenheid tussen haar en haar overleden oma. Hieruit zou je op kunnen maken dat de taal tekort schiet of dat ze de beelden die ze heeft, niet kan plaatsen/duiden.

De metaforen en beelden die de respondenten noemen, hebben te maken met belangrijke waarden in hun leven, welke door H. Zock kernwaarden genoemd worden. Wanneer de respondenten in hun kern geraakt worden, gaan deze gepaard met zaken die kenmerkend zijn voor existentiële ervaringen. (Zock, 2007, p. 22) Bij de wat oudere respondenten zie je deze kernwaarden terug in het verlangen naar rust, het goede, en in een bepaalde overgave aan het leven: 'Het leven is zoals het is', 'Het leven geeft leven.' De respondenten die een 'gelovige' achtergrond hebben, ervaren het leven als relatief zwaar. Respondent X: 'zijn vleugels zijn hem afgenomen' en respondent O wil graag verlost worden van 'haar zware gedachten'. Zij maken beide gebruik van metaforische en beeldende taal maar het lijkt erop dat ze deze niet (meer) kunnen duiden/plaatsen. Respondent G, die geen 'gelovige' achtergrond heeft, 'krijgt vleugels wanneer hij het goede doet', verlossing bevrijdt hem en bij genade denkt hij aan vergeving, 'want ieder mens verdient een tweede kans.' Hij voelt zich thuis bij metaforische taal en lijkt deze ook te kunnen duiden, wat hem positief in het leven doet staan. Echter met 'de dood' kan hij niet uit de voeten.

Alle respondenten hebben, zoals hierboven aangehaald, existentiële ervaringen welke, in navolging van Hetty Zock, verbonden zijn met de psychologie. Want als mensen zich in de kern geraakt weten: 'Blijkt dat de psychologische zelfontwikkeling en existentiële ontwikkeling niet te scheiden zijn.' (Zock, 2007, p. 22) Ook hier speelt taal een belangrijke rol. In een apart hoofdstuk over taal: hoofdstuk 5, zal hier dieper op worden ingegaan.

4.4 Het thema: 'Levensbeschouwing'

Met de analyse van het thema levensbeschouwing worden de onderstaande deelvragen beantwoord:

- *Waar gaan/kunnen mensen anno 2014 in de Nederlandse samenleving naar toe met hun levensvragen?*
- *Hoe verhouden de verhalen van mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in god beschrijven, zich tot de zin van het leven?*
- *Wat geeft het leven samenhang, aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?*
- *Wat geeft orde aan het leven, aan mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?*

Respondent X gaat met zijn levensvragen naar:

Goethe, muziek, naar zijn houvast; zijn vrouw.

Het leven heeft een bepaalde orde doordat hij het leven neemt zoals het komt en respondent X vindt dat er niet op alles een antwoordt is en dat is goed zo.

In zijn levensverhaal komt naar voren dat: er dankbaarheid is, hij bepaalde verantwoordelijkheden voelt/neemt, inspiratie krijgt, er een zoeken/verlangen naar rust is. De dood van zijn vrouw noemt hij 'onverklaarbaar en onbegrijpelijk'.

Het leven krijgt samenhang door: de 'verhalen' van verlangens, dankbaarheid, inspiratie, verantwoordelijkheid.

Respondent G gaat met zijn levensvragen naar:

Een kracht die vanuit hemzelf komt; hij is een doorzetter, een stabiele factor. Hij put kracht uit degene die hem dierbaar zijn en waar hij een voorbeeld voor moet zijn.

Het leven geeft hem het leven.

Het leven krijgt een bepaalde orde door de volgende waarden en normen:

- De ander niet verlaten.
- Denk niet in bedreigingen.
- Als je iets wilt, ga er dan voor.
- Meneer maakt zich boos over onrecht, mensonwaardigheid.
- Begrip voor elkaar tonen.
- Het negatieve slijt, proberen het positieve, het goede van de mens te zien.
- Proberen het goede te doen.
- Niet oordelen
- Niet voor eigen rechter spelen.
- Iedereen draagt zijn steentje bij, in alle lagen...
- Iedereen verdient een tweede kans.

In zijn levensverhaal komt naar voren dat:

- Je mag wel je mening geven maar je niet laten verleiden tot de grove taal die de ander bezigt. Probeer erboven te blijven staan.
- Ieder gaat op eigen wijze met dingen om, je kunt een ander niet verplichten om hetzelfde te doen.
- Hij heeft oog en handen voor mensen die vereenzamen.
- Je moet het met elkaar zien te rooien, als ze dan niet meewerken vindt hij dat lastig,

maar hij laat zich daardoor niet ontmoedigen.

- Dingen lopen zoals ze lopen.
- Moed hebben om te doen wat je wilt doen, en al is het een fiasco, dan heb je het wel geprobeerd.
- Ga niet gelijk in het verweer. Je kunt wel begrip vragen. Je kunt het ook niet laten voor wat het is want dan heb je wat moeilijks geschapen. Overleg.
- Kijk bij een misdrijf naar wat eraan vooraf is gegaan. Bekijk het van meerdere kanten.
- vindt keuzevrijheid heel belangrijk maar daarin heb je wel bepaalde verplichtingen, het leven is niet alleen maar lachen, gieren, brullen.

Het leven krijgt samenhang door: de 'verhalen' van zijn leven. Respondent omschrijft het zelf als: 'Het leven geeft mij het leven.' Door het goede (proberen) te doen.

Respondent P gaat met haar levensvragen naar: haar familie en vriend, hier kan ze altijd op terugvallen.

- Het leven geeft haar voldoening en geluk.
- Ze probeert moeilijke situaties van alle kanten te bekijken.
- Ze vraagt bij problemen naar de mening van anderen en zoekt naar informatie in boeken/internet enz.

Het leven krijgt een bepaalde orde door de volgende waarden en normen:

- Hoe ze met mensen omgaat dat verwacht ze terug.
- Als je je mening klaar hebt dan moet je ook weten waar je over praat.
- Ze voelt zich verantwoordelijk voor de ouderen die in haar buurt wonen.
- Behandel de ander zoals jezelf behandeld wilt worden. Dit is soms best moeilijk, het gaat haar wel eens boven de pet.
- Wat je geeft mag je terug ontvangen.
- Vrijheid is: 'Doen waar je zin in hebt, in beperkte maten natuurlijk..'

In haar levensverhaal komt naar voren dat:

- De dystrofie in haar hand is haar overkomen en dat zorgt toch voor een bepaalde onveiligheid. Maar dat weerhoudt haar niet om te leven.
- Ze vindt het fijn om mensen die problemen hebben te helpen. Ze maakt zich boos over oneerlijkheid/onrecht, wanneer het ten koste gaat van mensen, maar in haar eentje tegen de wereld dat heeft geen zin.
- Wereldleiders zouden wel wat meer begrip mogen tonen, genadig zijn.
- Poetin is geen goede man, hij handelt in eigen belang.
- Ze vraagt zich af waarom jonge mensen overlijden aan kanker of wat dan ook. Hier kan ze geen antwoordt op vinden, dus probeert ze dat te relativiseren of los te laten. Het liefst zou ze het kunnen verklaren maar bij veel dingen kan dat niet. Het is niet anders, het ligt buiten haar bereik.
- Ze zou willen zien dat jongeren meer bij de burens naar binnen kijken hoe het gaat. Zodat die mensen niet zo gekluisterd zijn aan hun huis, ze wat meer vrijheid krijgen.

Het leven krijgt samenhang door: de 'verhalen' van haar leven zoals hierboven beschreven. Het leven geeft haar voldoening en geluk. De wil om te leven, om er te zijn voor haar naaste.

Respondent T gaat met haar levensvragen naar:

- Met zorgen gaat ze naar haar man of zusje. Erover praten helpt haar.
- Mevrouw zegt dat ze geen vragen over het leven heeft: 'Want niemand beantwoordt ze toch.'

Mevrouw stelt vragen aan zichzelf:

- Ze denkt soms na over de toekomst, of ze straks nog allebei werken e.d..
- Ze maakt zich druk over 'kleine dingen', over de discussie van Zwarte Piet of m.b.t. haar vrijwilligerswerk bij het voetbal.
- Mevrouw zorgt er zelf voor dat ze voort gaat in het leven.
- De dood vindt ze afschuwelijk, zeker als je jong bent.
- Haar oma's waren beiden heel oud, dan kan ze zich makkelijker bij de dood neerleggen, wel verdrietig maar dat hoort gewoon zo.
- Het zou wel gemakkelijk zijn als ze verlost werd van zorgen! Maar iedereen heeft zorgen.

Het leven krijgt een bepaalde orde door de volgende waarden en normen:

- Mevrouw vindt het belangrijk dat als ze wat afsprekt met haar kinderen dat ze zich daaraan houden. Dat ze op tijd thuis zijn, lief zijn voor een ander. Als iets niet goed gaat dan praat mevrouw daar met ze over.

In haar levensverhaal komt naar voren dat:

- De liefde is heel belangrijk. De liefde is een fijn gevoel. Liefde geven voelt ook goed.
- Ze verwacht van het leven dat het fijn is. Dat ze zich geen zorgen hoeft te maken.
- Mevrouw is meer van het leven gaan genieten nadat ze haar vader en beste vriendin heel jong verloor aan de dood.
- De dood is: 'klaar, einde.' Er is gewoon niets meer.
- Het leven geeft haar veel vreugde. Het leven kost haar weinig moeite. Ze heeft het goed naar haar zin.
- Vrijheid is voor mevrouw even niets om haar heen. Even weg van alle drukte. Tot rust komen, even geen mensen om zich heen, lekker buiten in de frisse lucht. Dat is pas echt vrijheid.

Het leven krijgt samenhang door: de 'verhalen' die ze in haar levensverhaal naar voren haalt. Deze verhalen geven weer dat de liefde, vrijheid, vreugde, verwachting het leven samenhang geven.

Respondent O gaat met haar levensvragen naar:

- Mevrouw vindt dat ze zelf haar leven is, dus als ze wat wil dan moet ze daar zelf keuzes in maken.
- Een ander kan invloed hebben op je leven maar je bent zelf de hoofdrolspeler.
- Op de vraag: 'Of er meer is tussen hemel en aarde.' zegt mevrouw dat ze ook niet kan geloven dat het allemaal zomaar ontstaan is. Ze zoekt wel naar een verklaring, ze gelooft wel dat er iets is tussen hemel en aarde maar ze heeft daar geen beeld bij.
- Mevrouw, die in de christelijke traditie is opgevoed, denkt dat de verhalen in de Bijbel misschien beeldend bedoeld zijn. God en de Satan bestaan niet letterlijk. Niet in een vorm. Het zijn verhalen om ons duidelijk te maken hoe het zou moeten of zou kunnen.
- Het bestaan van God daar twijfelt mevrouw over, maar Satan dat denkt ze niet.
- Onrecht, daar zou ze wel wat meer in willen doen, maar ze weet niet goed hoe.
- Op de vraag of ze levensvragen heeft zegt mevrouw eerst: 'Nee'. Wel heeft ze zich een tijdlang afgevraagd wat de zin van het leven is: 'Maar misschien denken we wel te moeilijk en is het gewoon 'zin om te leven'. Het zo leuk mogelijk hebben binnen je mogelijkheden.'
- Bovenstaande is, naar eigen zeggen, haar 'makkelijke manier' om die grote vragen een plekje te geven, want als ze er langer en dieper over nadenkt komt ze er niet meer uit.

Het leven krijgt een bepaalde orde door de volgende waarden en normen:

- Mevrouw kan boos worden als mensen niets doen aan bijv. de ziekte Ebola, terwijl ze

wel hun mening en oordeel klaar hebben.

- Mevrouw wil haar kinderen waarden en normen meegeven, om het geluk te zoeken. Dat haar kinderen het goed voor zichzelf hebben. Dat ze een opleiding volgen die hen helpt aan leuk werk. Dat ze dingen doen die ze leuk vinden.

In haar levensverhaal komt naar voren dat:

- Eerst moeten mensen een naam hebben dan pas worden ze gezien en geholpen.
- Soms valt je wat toe maar je kunt niet verwachten dat het allemaal vanzelf goed komt.
- Onrecht kan ook zijn wat iemand zichzelf aandoet. Daklozen bijv.
- Geluk is in ieder geval niet: 'Jarenlang in een situatie zitten waar je niet in wilt zitten.'

Het leven krijgt samenhang door: de 'verhalen' die ze in haar levensverhaal naar voren haalt. Een verlangen naar zien en gezien worden, haar doorzettingsvermogen en haar wil om het goede proberen te doen.

Koppeling naar de literatuur m.b.t. het thema: 'Levensbeschouwing'

Levensbeschouwing is een term die veelomvattend is. Het raakt ook het thema zingeving, maar dit is een laag eronder. Hier is gekeken naar hoe de respondenten tegen het leven aankijken en hoe ze de vragen van het/hun leven benaderen en duiden. In de conclusies wordt zichtbaar dat de respondenten met hun levensvragen bij zichzelf en hun naasten te raden gaan. Hierbij spelen hun waarden en normen een belangrijke rol. Deze geven in grote mate orde aan hun leven. Ze worden daarbij beïnvloed door hun directe omgeving maar ook in een grotere context: de Nederlandse samenleving, 'waarbij levensbeschouwing en religie impliciet voor een fundering in de samenleving zorgen; hoe ga je met elkaar om en wat mogen we van elkaar verwachten?' (Ganzevoort, 2007, p. 12) Levensbeschouwing; wat het leven betekent, wat de waarde/de zin ervan is en hoe het geleefd moet worden,' kan een filosofische/rationele ondergrond hebben, maar het kan ook een minder rationele basis hebben, waarbij ze afgaan op 'een innerlijke stem (eigen geweten, gevoel of ook esoterie) of op culturele tradities.' (Wikipedia:

Levensbeschouwing, 2014) De liefde richting de naasten, het recht enz. Ze denken na over eigen verantwoordelijkheden, wat zinvol is en wat niet. Deze normen en waarden hebben de respondenten verkregen door:

- Het leven zelf.
- Door bij zichzelf te raden gaan; het eigen geweten en/of gevoel.
- Opvoeding.
- De invloed van hun directe en indirecte omgeving.
- Door situaties van meerdere kanten te bekijken; ethiek.

'Levensbeschouwing en meer specifiek religie, is te zien als de kern van onze samenleving, omdat levensbeschouwing niet strategisch en instrumenteel benaderd kan worden en zelf niet strategisch en instrumenteel van aard is. Hierdoor leent het zich niet zomaar om politiek (en persoonlijk) manipulatief te zijn'. (Ganzevoort, 2007, p. 11) Al blijkt dat dit in de praktijk soms tegenvalt wanneer men spreekt over G'd vanuit dogma's, vanuit een monarchale macht. Hierbij denk ik aan het verhaal van respondent X. Zijn vragen m.b.t. het leven werden beantwoordt vanuit een bepaalde theologische visie. Dit waren voor hem geen antwoorden en bovendien is er niet op alles een antwoord. Hij ervoer geen (h)erkenning en ruimte voor zijn levensverhaal en de daarbij behorende levensvragen. Hierbij zijn drie aspecten te onderscheiden die in onze samenleving spelen en van belang zijn in dit onderzoek. Deze lijken, in mijn optiek, de monarchale macht af te brokkelen:

- Secularisering: letterlijk 'verwereldlijking'. Een afname van de invloed van de kerk op de samenleving. Secularisatie kent echter meerdere betekenissen. Hieronder kan ook

worden verstaan dat 'religie geleidelijk aan het verdwijnen is naarmate een samenleving meer op basis van rationaliteit wordt ingericht' aldus de socioloog Max Weber. (Mulder, 2012, p. 22) Een derde mogelijkheid is dat religie uit het publieke leven verdwijnt door een verzelfstandiging van sectoren als economie, politiek, onderwijs en zorg waarbij religie tot de privéwereld wordt teruggedrongen en wordt onderworpen aan de persoonlijke keuzevrijheid. Dit alles doet echter tekort aan het fenomeen religie, want we zien de laatste decennia allerlei nieuwe vormen van 'gelovig zijn' opkomen. Mensen noemen zich daarbij 'meer spiritueel dan religieus' waarmee ze de eigen ervaring en ontwikkeling centraal stellen en enigszins afstand nemen van de autoriteit van de religieuze instituten. (Mulder, 2012, p. 23) Afstand nemen van de monarchale macht.

- Pluralisering: het bestaan van verschillende sociale en culturele subsystemen in een samenleving. Waar vroeger het levensontwerp werd voorgeschreven door religieuze instituten staan nu de religieuze instituten dienstbaar aan het levensontwerp van mensen. Bovendien zijn er, zoals gezegd, vele nieuwe vormen van gelovig zijn, wat maakt dat mensen (kunnen) kiezen uit verschillende vormen van zingeving. 'Doordat mensen zich niet meer binden aan één instituut leidt dat tot vele verschillende individuele gestalten van levensbeschouwing. Pluralisering is dus een pedant van individualisering.' (Mulder, 2012, p. 25) G'd is overal: in de verschillen, in ieder mens. Hij is alle 'zinnnetjes' bij elkaar. G'd is erbij wanneer het 'kwaad' zich manifesteert. 'Ik ben die er zijn zal'. Zij is er, waar nodig, al zien wij dat niet altijd. Hij is er, bij het kwaad, in de liefde en het recht.
- Individualisering: waarbij de mens meer als individu dan als groep in de samenleving komt te staan. Het individu geeft zijn zingeving vorm in een bepaalde leefstijl met gelijkgestemden. Hierbij heeft de consumentenmarkt en de media een sturende rol. Flexibiliteit en openheid zijn belangrijke waarden waarin met name jongeren hun identiteit in spiritualiteit vorm geven. Dit betekent tegelijkertijd dat er minder autoriteit, minder verplichtingen zijn bij het vormgeven van die eigen spiritualiteit. Bovendien zijn deze nieuwe vormen minder prescriptief in sociaal gedrag en heeft het een minder duurzaam karakter, je kunt met gemak switchen van groep. 'Individualisering leidt onherroepelijk tot pluralisering en die is zichtbaar in de vele kleuren en vormen van religieus en of spiritueel gedrag in onze samenleving'. (Mulder, 2012, p. 26)

'Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat traditionele gedragingen als kerkgang of pelgrimage nieuwe betekenis krijgen, omdat ze nu berusten op eigen verlangens en keuzes en niet op conformisme of sociale adaptie'. (Mulder, 2012, p. 27)

Deze ontwikkelingen sluiten aan bij de filosofie van Levinas, het leven vanuit een verlangen, en om de vrije wil te waarborgen kan er alleen 'maar' een oproep zijn, aan ons mensen, om het goede te doen. Bij dit alles is het van belang om te noemen dat de Nederlandse samenleving een democratie, een zorg en rechtstaat is, welke gefundeerd is op Bijbelse waarden en normen. We leven in vrijheid wat maakt dat we op veel gebieden eigen keuzes mogen/kunnen maken, wat bijdraagt aan een gelukkiger leven. De eigen wil mag tot uiting komen, maar daarbij maakt de gerichtheid op jezelf en het teveel aan keuzes je niet gelukkiger. Het is het omzien naar de ander, wat erkenning geeft aan jezelf en aan die ander wat het leven zinvol maakt.

Inmiddels zijn in de Nederlandse samenleving kerk en staat gescheiden, een verandering wat angst teweeg kan brengen, maar het betekent mijns inziens ook een kans om kritischer (lees: filosofisch) naar elkaar te kijken. Hierdoor is er beter zicht en kan er alerter gereageerd worden op evt. dwalingen bij beide partijen. Kerken hadden/hebben veel macht, deze macht mag geen allesoverheersende macht zijn maar in navolging van

Jezus Christus een 'weerloze overmacht'. Het kwaad niet bestrijden met een monarchale macht maar het kwaad doorbreken met de macht van de liefde. Kerken kunnen bijvoorbeeld een belangrijke bijdrage leveren door de dialoog aan te gaan. Oproepen dat niet de angst maar het recht blijft regeren in onze samenleving. Dat we open blijven staan voor anderen. Het vraagt niet alleen een openheid voor andere culturen, religies maar ook in kleiner verband; de 'Ander' zoals Levinas die stelt in zijn filosofie over het gelaat. Daarbij zegt hij: 'We leven in één wereld. 'Pas als begrippelijk denkend subject kan ik openstaan voor de dimensie die zich aan het begripsdenken onttrekt, of beter gezegd: die dit begripsdenken doorbreekt'. (Duyndam J. &, 2003, p. 51) Er komt oorlog wanneer we de ander niet meer in het gelaat aanzien. Goed en kwaad liggen soms dicht bij elkaar. 'Menselijkheid kan gemakkelijk omslaan in onmenselijkheid, ongevoeligheid voor de ander. In die oorlog is de ander massa geworden. De tirannie en vernietiging kan alleen doordat we de ander niet in het gelaat aankijken' (IKON; Interview met Levinas, deel 3, 1986). We blijven nadenken over goed en kwaad, zowel vanuit de theologie, filosofie als de samenleving. Wat is rechtvaardig, wat is goed? Als wij zorg dragen voor elkaar, dan opent de Ander vanuit zijn hoogte de metafysica; het Goede. De Epifanie van G'd. Deze metafysische dimensie openbaart zich waar de totaliteit breekt, zo zegt Levinas. 'In de politiek is het van belang dat je rekening houdt met ieder persoonlijk die onder een specifieke wet valt. Dat je het gelaat van de Ander blijft zien' (Duyndam J. , Levinas Studiekring, 2012, p. 6).

4.5 Het thema: 'Geloof'

Met de analyse van het thema geloof worden de onderstaande deelvragen beantwoord:

- *Welke factoren m.b.t. taal spelen mee, wanneer mensen hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven?*
- *Hoe verhouden de verhalen van mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in god beschrijven, zich tot de zin van het leven?*

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij meneer X?

- Meneer gelooft niet meer. Er waren talloze zaken die hem een idee van geloof gaven maar die zijn er niet meer.
- Meneer gelooft niet meer omdat er iets aparts, iets nieuws, iets anders kwam, maar dat was zijn geloof niet.
- Zijn geloof was een wondere zaak, maar dat is er niet meer. Het is niet meer in zijn 'zijn'.
- Leefregels daar was meneer ooit mee begonnen maar die moest hij tot een einde brengen, maar dat is toch gebeurd.
- Er waren vanzelfsprekend wel regels die meneer op een standpunt zette (vanuit dat geloof) en waar hij zich aan houden wil.
- Hij weet niet waar hij nog wel in gelooft.

Welke factoren m.b.t. taal spelen hierin mee?

- Hij geloofde in, noem het maar het verhaal van God, een zeer wonderlijk verhaal.
- Dit geldt ook voor de Bijbel, maar meneer weet niet wat hij ermee moet.
- Meneer vindt dat er veel wonderlijke verhalen over God en zijn doen en laten zijn, maar hij weet niet wat hij ermee moet. Hij kan er nergens mee naar toe want de antwoorden die op vragen gegeven worden zijn niet zijn antwoorden.

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij meneer G?

- Hij is niet gelovig opgevoed maar hij heeft wel altijd in een protestants christelijk huis gewerkt.
- Meneers insteek met het geloof is; dat zij die daar steun aan ondervinden, daar is meneer heel blij voor dat zij dat geloof hebben. Soms denkt hij zelfs: 'Geloofden 'zij' ook maar, dan konden ze daar kracht uit halen'.
- Zonder dat hij zelf gelooft, kan hij zich wel verplaatsen in zij die dat wel doen.
- Als meneer kijkt naar geloven of niet geloven, dan ziet hij niet dat 'zij die geloven beter zijn dan die niet geloven. Geloven is ook datgene wat je uitdraagt.'
- Bij een ander kan het zijn dat men gelooft maar daar ziet hij bepaalde dingen niet van terug.: 'Dan had ik dat en dat zeker wel van jou verwacht. Geloven... Lief zijn voor je naaste maar eigenlijk voer je dat niet zo uit.'

Welke factoren m.b.t. taal spelen hierin mee?

- Meneer gelooft in zichzelf, in zijn eigen kunnen.
- Meneer gelooft in zichzelf dat betekent in het dagelijks leven dat hij een goed mens probeert te zijn.
- Meneer voedt het geloof in zichzelf door de successen die hij tot stand brengt. Rondom opvoeding, waarden en normen die hij zelf belangrijk vindt en die hij terug ziet bij anderen. Bijvoorbeeld: 'Blijf niet in het kwade hangen. Je kunt onenigheid hebben maar juist de wil om het goed te maken.'
- Meneer heeft zijn leven goed op de rit, vandaar dat hij vindt dat hij kan zeggen: 'Geloven in mijzelf, eigenlijk geloven in mijn eigen goedheid.'

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij mevrouw P?

- Ze gelooft niet 'ergens' in.

Welke factoren m.b.t. taal spelen hierin mee?

- De uitspraak: 'Er is meer tussen hemel en aarde', vindt ze mooi. Het is mooi om te geloven dat het zo zou zijn, maar daar voelt mevrouw niets bij. Ze kan zich er geen voorstelling van maken.

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij mevrouw T?

- Ze is wel nieuwsgierig naar het geloof; naar het hoe of wat. (Vandaar dat ze aan dit onderzoek deelnam) .
- Mevrouw gelooft niet 'ergens' in.

Welke factoren m.b.t. taal spelen hierin mee?

- De stelling: 'Er is meer tussen hemel en aarde' gelooft ze niet, want dat denkt ze niet (heel resoluut).

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij mevrouw O?

- Mevrouw heeft niet zoveel verwachtingen van goden en zo.
- Ze is gelovig opgevoed dus ze is wel vertrouwt met de verhalen, ze weet er veel van. Ze weet hoe het systeem in elkaar zit.
- Geloven geeft mevrouw een enorme druk, dit komt doordat ze vroeger altijd mee moest naar de kerk, zelfs toen ze een tijdlang ziek was. Dat negatieve beeld associeert mevrouw met de kerk. Het negatieve overheerst waardoor mevrouw ook lastig de positieve dingen kan pakken als die er zouden zijn.
- De kerkgang was voor mevrouw een situatie waar ze niet in wilde zitten. Ze hoopt dat haar kinderen de regels bij haar thuis niet als zo beklemmend ervaren. Thuis is er ook van

alles wat haar kinderen wel en niet mogen en moeten. Ze hoopt dat hen dat niet zoveel druk geeft.

- Mevrouw vindt het moeilijk dat ze zo traditioneel is opgevoed. Streng met alles. Ze moest van alles en volgens haar kan dat hele 'moeten' nooit de bedoeling zijn geweest. 'Geloven kan niet iets negatiefs zijn. Het zou iets positiefs moeten geven of verlichting moeten geven of je fijn voelen'.

Welke factoren m.b.t. taal spelen hierin mee?

- Door de jaren heen is mevrouw gaan twijfelen of het precies dat is wat haar vroeger verteld is.

- De grootste twijfel komt doordat: 'Als er zoveel leed is op deze wereld, als er dan iemand is die dat zou kunnen beïnvloeden, dan begrijpt ze niet zo heel goed dat je de meeste grootste drama's niet minder groot probeert te laten zijn. Het kleine leed dat kan ze zich nog indenken, je kunt niet alles helemaal gladstrijken of zo...maar dat hele grote leed dat begrijpt ze dan niet zo goed. Dat dit de bedoeling geweest is, dat kan ze zich gewoon niet voorstellen. Dus of wij hebben er een grote puinhoop van gemaakt, dat kan ook en dat is misschien ook wel zo, qua liegen en bedriegen en elkaar wat aandoen...'

Koppeling naar de literatuur m.b.t. het thema: 'Geloof'

Geloof is een thema die onder levensbeschouwing kan vallen/valt. Door dit thema apart te zetten, hoop ik de (schijnbare) tegenstelling in de onderzoeksvraag aan de kaak te kunnen stellen. En zo zichtbaar te krijgen wat maakt dat de respondenten hun levensbeschouwing niet in termen van een geloof in een god beschrijven. Ook de Bijbel geeft een definitie van wat geloof is, namelijk: 'Het geloof is de zekerheid van de dingen, die men hoopt en de overtuiging van de dingen die men niet ziet (Hebr. 11:1). Geloof heeft dus te maken met dingen, die niet concreet en tastbaar zijn.

Respondent X zegt dat hij niet meer gelooft want zijn geloof was een wondere zaak en de antwoorden die gegeven werden op levensvragen zijn niet zijn antwoorden. Later in het gesprek geeft hij aan dat hij niet meer weet waar hij in moet geloven. Hij is zoekende in wie die God dan is. De antwoorden die op levensvragen zijn gegeven door de jaren heen worden niet meer klakkeloos geslikt. Mensen lopen tegen antwoorden en regels aan die meer bij traditie en cultuur horen dan bij het Woord. Respondenten X en O kunnen sommige Bijbelse verhalen, die vanuit een bepaalde interpretatie uitgelegd worden, niet rijmen met hun/het leven. Het is daarom van belang om de taal van de Bijbel te kunnen lezen in de context van deze Joodse (OT) in verbinding met de christelijke traditie en cultuur van die tijd om het vervolgens in een andere tijd en een andere samenleving te kunnen plaatsen. Hierin is echter nog een gegeven van belang, namelijk welk gezag er aan dat Woord wordt toegekend: 'Of het Woord is door mensen geschreven, of het Woord is van kaft tot kaft Gods woord' (Snoek, 2010, p. 121). Hoe hier over wordt gedacht maakt een groot verschil in de interpretatie van het Woord. Hierbij is het, denk ik, van belang om te benoemen dat in de eerste eeuw na Christus in het Jodendom vastgesteld werd dat: 'De Torah (Genesis t/m Deuteronomium) in overeenstemming met hun traditie, een goddelijk geschrift is. Terwijl de Profeten en de Geschriften verbonden werden met een meer menselijke oorsprong' (Snoek, 2010, p. 120). Wat meer openheid geeft aan de interpretatie daarvan.

De respondenten X en O twijfelen aan God, althans de God die zij voorgeschoteld hebben gekregen en waarbij vragen beantwoord werden die misschien niet beantwoord konden worden of waarin het antwoord niet strookte met zijn Naam.

Hieruit kun je opmaken dat:

- de taal tekort schiet om existentiële ervaringen te (kunnen) duiden.
- het beeld wat zij van G'd hebben, ontoereikend is om het/hun leven in te duiden.
- het beeld van G'd wat kenbaar gemaakt wordt, tekort doet aan die grote G'd.

Het zoeken komt ook in de Bijbel voor. Zelfs Mozes weet niet meer wie G'd dan is. Hij en het Joodse volk met hem weten niet meer hoe ze G'd moeten aanroepen. In Exodus 3:14 geeft G'd antwoordt op die vraag. Hij zegt, noem Mij: 'Ik ben die Ik ben' (...) 'Ik zal er zijn', (...) 'Ik ben de God van Abraham, Izaäk en Jacob.' Omdat G'd zelf zo genoemd wil worden is dit een belangrijk gegeven t.a.v. het Woord en de interpretatie ervan. Deze Naam zegt veel over wie G'd is en het vertelt iets over Hem in relatie tot de mens. Tot Abraham, Izaäk en Jacob, maar ook in relatie tot de respondenten, want: 'Zoals de 'logos' in Jezus Christus is, zo ligt de 'logos' in de natuur van elke mens besloten' (McGrath, 2008, p. 515). Beide perspectieven komen o.a. samen in Galaten 5:22: 'Maar de vrucht van de Geest is liefde, vreugde en vrede, geduld, vriendelijkheid en goedheid, geloof, zachtmoedigheid en zelfbeheersing. Er is geen wet die daar iets tegen heeft'. G'ds Geest geeft ons dus liefde, vreugde, vrede, geduld, vriendelijkheid en goedheid, geloof, zachtmoedigheid en zelfbeheersing. De vrucht van G'ds Geest gaat over het goede doen en is het 'Goede'. Daarbij is geloof, zoals gezegd, ook uit te leggen als vertrouwen. Respondent G gaf aan dat hij soms wel wat meer van 'gelovigen' verwachtte m.b.t. naastenliefde en aan de andere kant hebben de respondenten vruchten van de Geest in zich; ze hebben lief, ze proberen het goede te doen en er is zelfbeheersing om maar wat te noemen.

Geen mens kan dit echter volledig waarmaken, hierdoor is geen mens volledig rechtvaardig. 'Omdat een slechte daad niet snel bestraft wordt, is een mensenhart maar al te snel tot het kwaad geneigd' (Prediker 8:11). Dit geldt echter zowel voor mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god benoemen als voor zij die dat wel doen. Maar wanneer Zijn wil gedaan wordt, bijvoorbeeld: 'Heb je naaste lief als jezelf', dan geeft dat (zelf)vertrouwen in het leven.

Als je je levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijft, wat en waarin 'moet' je dan geloven, wil je een 'gelovige' zijn? Wie is God? In de levensverhalen van de respondenten komt naar voren dat de opvoeding daarin zeer bepalend is. Respondent O benoemt dat ze de Bijbelverhalen en de kerkelijke systemen kent, maar het vele 'moeten' heeft voor twijfel gezorgd aan dat geloof en in die god. Je kunt je hierbij afvragen wat 'geloven' nu eigenlijk is. Kijkend naar het taalaspect, waar in het volgende hoofdstuk dieper wordt ingegaan, wordt in de Bijbel 'geloof' ook wel 'vertrouwen' genoemd, want m.b.t. het woord 'geloof' zit een spanningsveld. Immers als iemand zegt dat hij gelooft, dan kan (hoeft niet) hij zichzelf daarmee op de borst kloppen, want hij is degene die gelooft. Vertrouwen daarentegen impliceert dat er 'iets' voor je uitgaat, dat er 'iets' is waar je op vertrouwt. Het is daarbij onrechtvaardig wanneer je ervan uitgaat dat je bekend moet zijn met de christelijke traditie om 'gelovige' te kunnen zijn of om als zodanig genoemd te kunnen worden. Waar mensen recht doen, liefdevol zijn voor zichzelf en anderen, dan geeft dat zelfvertrouwen en vertrouwen in het leven. Het is hierbij belangrijk om te weten dat het oude en betrouwbare papieren heeft om de Bijbel te lezen vanuit het gezichtspunt dat God ten alle tijden rechtvaardig en liefdevol is. Dat God liefde en het recht is. In het Jodendom wordt dit al eeuwenlang gebruikt bij de uitleg van de Torah. Teksten worden net zolang bekeken totdat die liefdevolle en rechtvaardige God overeind blijven in de uitleg ervan. Ook in het christendom gaat men ervan uit dat God altijd rechtvaardig is. Hij is de gerechtigheid zelf. God zal nooit iets van een mens verlangen dat in strijd is met

gerechtigheid. In de tijd van de aartsvaders bijvoorbeeld, bedroog Jacob Laban zonder enig schuldgevoel. In oorlogstijd werden er listen gebruikt om te overwinnen. De grotere profeten beseften zich echter dat God van nature gerechtigheid was. Hun prediking was daarmee in overeenstemming (Miller, 1974, p. 229).

In de vroege ontwikkelingsperiode van het volk Israël dacht men dat God de rechtvaardigen speciale gunstbewijzen betoonde. Een gedachte die ook nu nog voorkomt. God belooft mensen voor goed gedrag en bestraft slecht gedrag.

Maar toen en ook nu, was en is dat niet houdbaar. In oorlogstijd sneuvelen zowel rechtvaardige als onrechtvaardige mensen. Jezus heeft o.a. in Mattheus 5:44-45 de onjuistheid hiervan aangegeven: 'En ik zeg jullie: heb je vijanden lief en bid voor wie jullie vervolgen, alleen dan zijn jullie werkelijk kinderen van je Vader in de hemel. Hij laat zijn zon immers opgaan over goede en slechte mensen en laat het regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen.'

Wel wordt er troost geschonken aan de rechtvaardigen die op wat voor manier dan ook moeten lijden, zowel in het heden als in de toekomst; 1 Petrus 2:19 vers 3:13- 4:6. Toch hoort straf ook bij rechtvaardigheid zodat de wereldorde, maar ook de persoonlijk orde, gehandhaafd blijft. Er gaat een hervormende werking vanuit (Miller, 1974, p. 229). 'Zijn gerechtigheid is aan de kant van de slachtoffers een recht-scheppende gerechtigheid en aan de kant van de daders een recht-zettende gerechtigheid' (Moltmann, 2003, p. 70). Gods rechtvaardigheid is de weg van en naar het heil, waarbij Hij het kwaad ziet en er de strijd mee aangaat. Hij is in het kwaad de mens nabij in het goede en in het recht.

De Bijbel erkent een recht dat God van het begin af heeft vastgesteld. Wij mensen hebben een geweten, kennis van goed en kwaad. Dit geweten getuigt van een God die voor ons uit gaat, zodat wij kunnen groeien in ons begrip van God en Zijn rechtvaardige wil. Dit mag en kan de mens niet voor zichzelf uitmaken maar ligt besloten in Gods wetsvoorschriften (Miller, 1974, p. 229). Dit roept vragen op als; kunnen we dan alleen weten van God en Zijn heil door Zijn Woord? Is dat rechtvaardig? In Deuteronomium 30:11-16 staat echter:

'De geboden die ik u vandaag geef, zijn niet te zwaar voor u en zij liggen niet buiten uw bereik.¹² Ze zijn niet in de hemel en u hoeft niet te zeggen: "Wie zal naar de hemel gaan om ze voor ons te halen en ze ons te laten horen, zodat wij ze kunnen volbrengen?"¹³ Ze zijn niet overzee en u hoeft niet te zeggen: "Wie zal de zee oversteken om ze voor ons te halen en ze ons te laten horen, zodat wij ze kunnen volbrengen?"¹⁴ Nee, het woord is dicht bij u, in uw mond en in uw hart. U kunt het dus volbrengen.¹⁵ Ik houd u vandaag leven en geluk voor, maar ook dood en ongeluk.¹⁶ Als u luistert naar de geboden van de HEER uw God, die ik u vandaag geef, als u de HEER uw God bemint, zijn wegen gaat en zijn geboden, voorschriften en bepalingen nakomt, dan zult u leven en talrijk worden en zal de HEER uw God u zegenen in het land dat u in bezit gaat nemen.'

Hierbij is de grondslag van gerechtigheid de liefde jegens God en de naaste: 'Behandel anderen steeds zoals je zou willen dat ze jullie behandelen. Dat is het hart van de Wet en de Profeten' (Mattheus 7:12).

Wat maakt dat de mens vertrouwen krijgt in het leven, een 'Basic-trust'? Het leven van het individu verhoudt zich tot de samenleving waarin hij of zij opgroeit. In Nederland is dat een samenleving waarbij levensbeschouwing, die in grote mate gevormd is door Bijbelse waarden en normen, impliciet voor een fundament zorgen. In kleiner verband zijn dat bijvoorbeeld de rol van ouders met hun waarden en normen, of het geloof in jezelf wat bevestigd wordt wanneer je het goede doet, wat overeen komt met de analogie van Jezus

Christus; het vleesgeworden Woord. Vanuit de filosofie van Levinas ontmoeten we dan de ons Overstijgende God want: 'Ieder mens verlangt naar het goede, en door onze verantwoordelijkheid te nemen voor de ander, in te staan voor de ander, ontmoeten we de ander bij Uitstek: de Epifanie van God. Of zoals in de Bijbel staat: 'Waar twee of drie in mijn Naam samenkomen daar ben Ik in het midden.'

5 Taal

De taal die mensen bezigen en de waarde daarvan is een belangrijk aspect in dit onderzoek. De filosofie van Foucault is hierbij het uitgangspunt. Deze gaat ervan uit dat taal ons bewustzijn bepaalt, dat elke 'taal' zijn eigen wereld kent. Dat iedere tijdsgeest zijn eigen taal heeft. Foucault neemt aan dat het kennen van de mens 'van binnenuit' eigenlijk bepaald en geleid wordt door wat hij 'episteme' noemt: denkkaders, die eigen zijn aan historische tijdvakken zoals klassieke oudheid, renaissance, moderne tijd (Foucault, 2012, p. 69). M.b.t. dit onderzoek komen er t.a.v. taal twee belangrijke perspectieven naar voren. Het perspectief van de theologie/kerken en het perspectief van mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in god benoemen.

In de Nederlandse samenleving zien we dat 'De Verlichting' een belangrijke stempel gedrukt heeft op hoe wij de werkelijkheid benaderen, namelijk vanuit de rede. Volgens Foucault zetten bepaalde structuren een stempel op een tijdvak. Hij geeft hierbij aan dat deze structuren pas achteraf zichtbaar worden. De huidige samenleving zit in een overgangsfase van 'Moderne tijd' naar de 'Post Moderne tijd.' De structuren die zichtbaar zijn geworden, van wat wij de 'Moderne tijd' noemen, en binnen het kader van dit onderzoek vallen zijn zoals reeds eerder vermeldt: secularisering, pluralisering en individualisering. En al ligt 'De Verlichting' inmiddels al ver achter ons, nog steeds heeft de rede, ons verstand, een belangrijke plek in onze maatschappij. De antwoorden die op levensvragen zijn gegeven door de jaren heen worden niet meer klakkeloos geslikt. Mensen geven nu vaak zelf vorm aan de eigen spiritualiteit. Daarentegen is de theologie veelal vanuit dogma's blijven 'prediken'. Daarbij roept de Bijbel ons weliswaar op om te leven met heel ons hart, ziel en verstand, de laatste eeuwen is er in de theologie meer aandacht voor 'de ziel' geweest dan voor ons verstand. Ons verstand valt immers veelal samen met de wetenschap en de wetenschap is volgens theologen vaak in strijd geweest met de theologie. Denk maar aan de natuur en menswetenschappen. Dit heeft o.a. geresulteerd in een verwijding tussen natuur (schepping) en mens, en verstand en ziel. Volgens de filosofie van Foucault heeft dit voor een belangrijk deel te maken met taal en hoe wij de taal verstaan. Vanuit de theologie zijn de antwoorden die er gegeven zijn op levensvragen, passend bij de traditie en cultuur uit de tijd van de Bijbel. Teksten zijn op een bepaalde manier geïnterpreteerd en niet (afdoende) naar onze tijd en dus ook niet in onze taal, gebracht en uitgelegd. Wat kan zorgen voor een verwijding tussen mens en het Woord. Het is daarom van belang om de taal van de Bijbel in de context van de Joodse traditie en cultuur in verbinding met de christelijke traditie en cultuur van die tijd te verstaan. Om het vervolgens in onze tijd en onze samenleving te kunnen plaatsen. Hierbij speelt een rol welk gezag er aan de Bijbel wordt toegekend, namelijk: 'Of het Woord is door mensen geschreven, of het Woord is van kft tot kft Gods woord' (Snoek, 2010, p. 121). Ook dit gegeven zorgt voor verschil in interpretatie van het Woord. Wanneer we zo dicht mogelijk bij de cultuur en samenleving ten tijde van de Bijbel willen blijven, zien we dat in de eerste eeuw na Christus in het Jodendom vastgesteld werd dat: 'De Torah

(Genesis t/m Deuteronomium) in overeenstemming met hun traditie, een goddelijk geschrift is. Terwijl de Profeten en de Geschriften verbonden werden met een meer menselijke oorsprong' (Snoek, 2010, p. 120). Dit alleen al laat zien dat we onze interpretatie van de Bijbel niet over een kam kunnen scheren. Dat we teksten op verschillende niveaus kunnen interpreteren geeft een openheid in het 'beluisteren' van de teksten en ook het 'verhalende' van de teksten zorgen daarvoor.

Daarbij, begint het leven niet met geloof (vertrouwen). Er moet dan 'iets' zijn waar je in gelooft of op vertrouwt. In het Woord lezen we verhalen over God in relatie tot de schepping en in relatie tot de mens. De Onuitsprekelijke, is de grondlegger van de Bijbel. Zijn Naam is de Liefde en het Recht zelf. Zij is daar waar Zij nodig is: 'Ik ben die er zijn zal,' en Hij gaat voor ons uit in het Goede.

De twijfel over wie God dan is, is van alle tijden. Mozes en het Joodse volk weten ook niet meer hoe zij G'd aan moet spreken en in naam van de Israëlieten vraagt Mozes dan aan G'd hoe Hij genoemd wil worden. Het antwoord van G'd is in Exodus 3:14: 'Noem Mij: 'Ik ben die Ik ben' (..) 'Ik zal er zijn' (...) 'De God van Abraham, Izaäk en Jacob'.

Hiermee maakt Zij zich kenbaar als een Heilig G'd, want de Naam: 'Ik ben die er zijn zal' is niet in een hokje te plaatsen. G'd geeft daarbij nog een aanvulling, Hij is tevens de God van Abraham, Izaäk en Jacob: een persoonlijk God, Zich neerbuigend in de menselijke geschiedenis. Abraham betekent: 'Vader van velen', Izaäk: 'Hij zal lachen'. Jacob betekent volgens het Bijbelboek Genesis 25:26 iets als: 'Hij die de hiel greep', wat een volkse, etymologische oorsprong heeft. Er wordt voor deze naam ook wel als mogelijke vertaling gegeven: 'Hij zal beschermen', waarin maar weer eens wordt benadrukt hoe belangrijk de interpretatie van het geschreven Woord is.

Zijn Naam is verbonden aan hoe Hij zich laat kennen in Zijn verbond met het Joodse volk. Door de profeten en profetessen, door de namen van mensen die verbonden zijn met die Ene, als Schepper van hemel en aarde en al wat er leeft. 'En God schiep de mens als zijn beeld; als het beeld van God schiep Hij hem; mannelijk en vrouwelijk schiep Hij hen' (Gen. 1:27). Dit maakt dat we kunnen zeggen dat God zowel mannelijk als vrouwelijk is. Zijn Naam vraagt om een kritische blik. Een kritische blik op de cultuur en de traditie van waaruit Paulus de vrouw achter het aanrecht laat staan. En vanuit het perspectief van cultuur en traditie van waaruit wij zelf spreken. Wat is hier rechtvaardig, wat is liefdevol? De secularisatie maakt dat er kritischer gekeken kan worden naar wat recht en onrecht is m.b.t. bijvoorbeeld de vrouw. De feministische beweging in de jaren zestig tot op heden zorgde ervoor dat vrouwen meer dezelfde rechten kregen als mannen. Vanuit zijn Naam is God zowel mannelijk als vrouwelijk, maar vanuit de cultuur en daarmee uiteindelijk ook in de traditie werd zijn Naam veelal mannelijk geïnterpreteerd. Het woord 'God' is eigenlijk al een beperkt beeld omdat we daar al een mannelijk beeld bij hebben. Zelfs in onze grammatica is 'God' een mannelijk woord. Dit alles maakt zelfs dat de man boven de vrouw is komen te staan. Wat we vervolgens terugzien in onze samenleving waarin leiderschap m.b.t. de kerk en daaruit voortvloeiend in allerlei organisaties in onze samenleving veelal door mannen werd (wordt) ingevuld.

De Bijbel is ontstaan vanuit een Joodse cultuur en traditie. Dit betekent dat de taal die zij gebruikten, een taal is die volgens de filosofie van Foucault, inherent is aan de tijdsgeest waarin die ontstaan is. En de Bijbel is ontstaan in een tijd waarin God en goden een vanzelfsprekendheid waren in tegenstelling tot vandaag de dag. Echter bezien vanuit dit onderzoek kun je stellen dat die tegenstelling er niet zo overduidelijk is. God en goden zijn niet alleen verbonden met theologie maar zeker ook met filosofie en psychologie, het is de

taal die tekort schiet. Het goede wordt niet meer automatisch verbonden met God. Waar mensen vroeger elkaar Gods zegen toewenste is dat nu 'het goede' geworden of 'gelukkig nieuwjaar'. Of is dat niet hetzelfde? In gesprek met andere theologen in opleiding kwam ter sprake dat als een gelovige iets goeds doet voor een ander dat dat voor hem van meer waarde was dan wanneer diegene niet had geloofd!? Daarbij komt in de Nederlandse samenleving in een groot aantal spreekwoorden het Bijbelse gedachtengoed naar voren. 'Geen zorgen voor de dag van morgen', 'Mensen lijden het meest door het lijden dat men vreest' enz. enz. Anderzijds is er in de samenleving, door de nadruk op het verstand, een verarming van onze taal waarneembaar. Het mythische, het onverklaarbare of het onbegrijpelijke, beredeneren we net zolang totdat we een goede verklaring hebben en anders redeneren we het weg. De duivel is ook een woord wat we weg hebben gedaan, de personificatie van 'het kwaad', maar dat betekent helaas niet dat het kwaad er niet meer is, het is alleen minder zichtbaar geworden.

Het Woord was in den beginne, een mondelinge overlevering. Pas in de 8ste tot de 6de eeuw v. Christus zijn deze mondelinge overleveringen opgeschreven. En er gebeurt wat met taal wanneer deze wordt opgeschreven, wat voor dit onderzoek van belang is om te noemen. Namelijk: wanneer iemand een verhaal vertelt dan weten we wie dat verhaal vertelt, wat de context is enz. en bovendien spreekt lichaamstaal vaak boekdelen, immers 65 % in ons spreken is non-verbaal. Wanneer iemand zijn verhaal vertelt met verbijstering dan **zie** je dat meer dan woorden ooit kunnen vertellen (Shadid, 2007, p. 158). Bovendien gaat van geschreven taal een bepaald gezag uit omdat het 'vastligt', wat maakt dat het geschrevene ons min of meer wordt opgelegd. De Bijbel is ontstaan vanuit de verhalen van God met mensen. Het waren waardevolle verhalen, dusdanig waardevol dat men de mondelinge overleveringen van de Bijbel vast wilde leggen. Die waardevolle verhalen gaan dus in eerste instantie uit van waarden. Maar doordat het Woord opgeschreven is en wij het vervolgens lezen en interpreteren, maakt dat we vanuit de waarde(volle) verhalen, normen stellen. En waarbij, door het verschil in tijd, cultuur en tradities, er een risico is, dat we de normen zelfs boven de waarden zijn gaan stellen. Een levend Woord vraagt echter om een brug te slaan naar onze tijd, cultuur en samenleving vanuit de waardevolle Bijbelverhalen met de daarin liggende waarden. Keer op keer vraagt de veranderde samenleving, tijdsgeest, cultuur en traditie om de vragen die er zijn in de samenleving of op persoonlijk gebied, te verbinden met zijn Naam. Alleen al het gegeven dat vloeken en asociale woorden zoals: 'Fucking goed' of 'dat was de hel, echt vet! een positieve lading krijgen maakt het verstaan daarvan lastig. Dit fenomeen zien we ook terug in bijvoorbeeld kleding. Het dragen van een pet is voor jongeren een stoer image, maar voor de wat oudere generatie wordt het als oneerbiedig ervaren. En wat te denken van hoofddoekjes. De betekenis daarvan is veranderd van eerbied, in een teken van onderdrukking naar Westerse maatstaven.

In onze taal en in al ons spreken over G'd is het van belang dat we ons beseffen dat het een interpretatie van die G'd is. Het belang van 'in twee woorden spreken' dat was/is in onze cultuur netjes, komt bijvoorbeeld vanuit de theologie waarin we altijd in twee woorden over G'd spreken, om te voorkomen dat we de Eeuwige in een beeld vastleggen. G'd is liefde **en** ten alle tijden rechtvaardig. Wij zijn geschapen naar Zijn beeld **en** gelijkenis enz. De heiligheid van zijn Naam zien we terug in de theologie in o.a. het verhaal in het OT over het 'Gouden Kalf' waarin de mensen slechts een stukje van zijn Naam heilighden. Een kalf was een beeld van kracht, maar G'd is meer dan kracht alleen.

Ook in het NT komt de heiligheid naar voren o.a. wanneer Jezus boos wordt en tafels omver gooit doordat mensen in de tabernakel, het huis van G'd, zichzelf verrijkten i.p.v. zijn Naam te eren. We zien de heiligheid van zijn Naam ook terug in de samenleving of in persoonlijke verhalen, wanneer het recht of de liefde in het geding zijn. Dan staan we op voor de liefde en gerechtigheid.

Bijbelverhalen zijn verhalen van mensen met de Eeuwige, de Ene of de Herder enz. We leren van de verhalen van Abraham, Mozes, Martha of Judas in relatie tot die G'd wat de weg van en naar het Heil is. Want hieruit kunnen we opmaken wat leven is, leven brengt en leven geeft.

6 Beantwoording van de hoofdvraag

Op basis van de informatie uit de literatuur en de data verzameling van de interviews, dient nu de vraag – en hierin meenemend de deelvragen – beantwoord te worden:

‘Hoe benoemen mensen, die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, de zin van het leven?’

De respondenten benoemen ‘de zin van het leven’ in waarden als: lief zijn voor elkaar, de eigen wil, keuzevrijheid, eigen verantwoordelijkheid, het oog hebben voor onrecht en proberen het goede te doen. Daarbij krijgt het leven orde door de structuren van de samenleving, het dag en nachtritme, evenals de seizoenen. Ook het hebben van een doel/werk geeft orde, en wanneer zij proberen om de dingen rondom hen en hun naaste zo goed mogelijk te regelen. Wanneer dit, om wat voor een reden dan ook, stagneert is het zoeken naar een nieuwe balans. Wanneer dit lukt geeft dat voldoening en wanneer het niet lukt dan geeft dat zorgen, het maakt het leven zwaar of het zorgt voor onbalans. Het leven van de respondenten wordt geduid in wat het leven samenhang geeft. Dat zijn veelal de waarden van liefde, gerechtigheid. Het leven krijgt samenhang doordat ze zichzelf en hun naaste bevragen wat in bepaalde situaties het goede is om te doen. Hierbij worden ze beïnvloed door de samenleving, in het groot en in het klein. Bijvoorbeeld door hun ouders, opvoeding, normen en waarden. Door belangrijke gebeurtenissen in hun leven en in hun directe omgeving. En in groter verband; de Nederlandse samenleving welke is gefundeerd op een Bijbelse grondslag en waarin de mate van vrijheid waarin ze kunnen leven bepalend is. Waarbij steeds in hun/het leven de vraag blijft wat het ‘goede’ is om te doen. Wat is de juiste weg, de waarheid en wat geeft leven? Waarbij een ieder wordt opgeroepen, zowel vanuit de samenleving als vanuit de psychologie, filosofie en de theologie, om met hart, ziel en verstand het leven te leven in en vanuit een omzien naar elkaar.

Bij het thema ‘geloof’ speelt de taal een belangrijke rol vanuit zowel de theologie als bij de respondenten die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven. Het woord ‘geloof’ kun je ook verstaan als ‘vertrouwen’. Vertrouwen in het leven, in het goede. De respondenten zeggen niet te geloven maar ze proberen allen het goede te doen. Wanneer zij het goede doen dan komen ze bij de kern van hun waarden, wat hen zelfvertrouwen geeft. Waarbij de liefde en gerechtigheid in hun leven zorgen voor vertrouwen in het leven. Verlangens, verwondering, overgave aan het leven, ontzag, blijken kenmerkend te zijn voor existentiële ervaringen. Deze kernwaarden staan voor hen echter los van geloof in een god. Maar in het onderzoek van Hetty Zock blijkt dat wanneer

mensen zich in de kern geraakt weten, de psychologische zelfontwikkeling en existentiële ontwikkeling niet te scheiden zijn (Zock, 2007, p. 22). De respondenten ervaren in hun leven kracht, liefde, wijsheid, vrijheid, rust enz. Eigenschappen die in het Woord aan G'd toegedicht zijn.

De levensbeschouwing van de respondenten, hoe zij het leven bezien, hangt nauw samen met hun verschillende sociale en culturele subsystemen. Respondent P hangt bijvoorbeeld haar levensbeschouwing voor een groot deel op aan het liefdevolle voorbeeld van haar ouders. Alle respondenten worden daarbij in meer of mindere mate beïnvloed door de individualisering, waarbij ze de werkelijkheid veelal vanuit de 'rede' benaderen. Ook in ons spreken is een nadruk op de 'rede' komen te liggen. Dit maakt, dat in onze taal, de verwondering, verootmoediging, stilte en verlangens; de overstijgende factoren t.a.v. de mens, nauwelijks een plek krijgen. Het is er wel, maar het wordt in onze taal niet of nauwelijks zichtbaar. En als het zichtbaar is dan is het moeilijk om deze (in) taal te duiden.

In de beschrijvingen van de respondenten over wat zij als 'zin van het leven' benoemen, komt naar voren dat zij vanuit zeer Bijbelse waarden en normen leven. Ze krijgen kracht en vrijheid door o.a. rust, de natuur, geluk, het hebben van een doel en waarbij ze het liefdevol en rechtvaardig handelen en behandeld worden, als 'de zin van het leven' benoemen. Ze proberen het goede te doen en er is een verlangen naar het goede. Verlangen naar heelheid voor een ieder, als heelheid voor de wereld. Wanneer wij dit zo bezien dan benoemen de respondenten hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god, maar, vanuit het 'Grote verhaal' zien we in het verhaal, de analogie, van Jezus Christus dat wanneer je de naakte kleed, de hongerige te eten geeft, dan heb je dat voor G'd gedaan. 'En waar twee of drie vergaderen in zijn Naam: de Naam die de liefde en het recht Zelf is, daar is Hij in het midden.' Hun pogingen om het goede te doen en het goede na te streven, is luisteren naar hun hart, ziel en verstand welke vanuit het Woord onze opdracht is. Daarbij is ons lichaam een tempel van G'ds Geest. Zijn Geest is in ieder mens aanwezig. Hij roept ieder mens op door zijn hart, ziel en verstand aan te roepen. Om ons niet te laten leiden door ons ego, onze angsten en boosheid, maar door lief te hebben en rechtvaardig te zijn. Wie goed doet, goed ontmoet.

7 Theologische reflectie

In dit onderzoek is de betekenis van hermeneutiek c.q. hermeneutische communicatie een belangrijk aspect. Als geestelijk verzorger, spreek en luister ik vanuit de christelijke theologie waardoor ik probeer om ieder mens tegemoet te treden als een kind van G'd. Ieder mens in het Licht te zien. Te plaatsen in de liefde en gerechtigheid, waardoor tegelijkertijd 'het kwaad' meer aan het licht wordt gebracht.

Want zowel de respondenten die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, als de mensen die dat wel doen, hebben lief en doen recht. Er is een verlangen naar het goede, en beide 'partijen' proberen het goede te doen, maar helaas is niemand geheel rechtvaardig en doen we ook onrecht. Waarbij een ieder in meer of mindere mate in aanraking komt met 'het kwaad'. Ieder mens doet goed en kwaad en ieder mens heeft weet van goed en kwaad, oftewel het geweten. Het is ook een zeer Bijbels gegeven. Israël tegenover Moab, de chaos van de oervloed tegenover het Licht. Liefde tegenover haat en recht tegenover onrecht enz. Het thema goed en kwaad begint al in het eerste Bijbelboek. Genesis vertelt het verhaal van het Hof van Eden en tot aan

Openbaringen wordt er in een hoeveelheid verhalen vergezichten gegeven over het ultieme goede, het Paradijs. Het is daarom, denk ik, goed uit te leggen om in de christelijke theologie dit als uitgangspunt te nemen i.p.v. geloof, waar het in onze hedendaagse samenleving om lijkt te gaan. Te groot hierbij is misschien wat IS (Islamitische Staat) aan terreur laat zien, maar waar helaas ook christenen zich in het verleden schuldig aan hebben gemaakt. Denk maar aan de beeldenstorm of de Tweede Wereldoorlog. Dit geeft in mijn optiek een belangrijke kern weer dat het in eerste instantie niet gaat om 'het geloof'. Het gaat erom dat we de Ander (om met Levinas te spreken) in het gelaat aan blijven kijken, dat je het goede doet, instaat voor de ander. In het klein als in het groot. Dat is het ware christendom. Niet vanuit een monarchale macht maar met een weerloze overmacht. De macht van de liefde.

Wanneer je de Bijbel openslaat dan is deze in mijn ogen van zichzelf zeer hermeneutisch. Het is een levend Woord. Echter in ons spreken over G'd zijn er in de loop der eeuwen vragen geweest t.o.v. G'd waartegen men zich vanuit de theologie ging verdedigen. Theologische visies moeten daarom in het licht van de vragen van die tijd, cultuur en tradities worden gezien. Het is voor mij een zorg dat ik zijn Naam niet beperk tot alleen die traditie, tijd of cultuur. G'd is altijd meer. Hij is een overstijgende G'd: de Eeuwige, het Licht enz.. Daarbij is voor G'd iedereen gelijk: bedelaars, tollenaars, de Petrussen, de Martha's en Maria's, waarin Hij ruimte geeft aan een ieder, in en door zijn Naam: 'Ik ben die Ik ben' (..) 'Ik ben die er zijn zal' (..) 'De God van Abraham, Izaäk, en Jacob.' Deze Naam vraagt aan ons steeds om een kritische blik. Of we zijn Naam niet beperken en/of reduceren tot een al te menselijke G'd. Zij is tegelijkertijd een toebrugende en een overstijgende G'd. In het spreken over G'd zie ik een noodzaak om als geestelijk verzorger me er bewust van te zijn dat ik niet spreek vanuit een monarchale macht, maar in navolging van Jezus Christus, is het een spreken vanuit een 'weerloze overmacht'. Waarbij de liefde en het recht leidend zijn en zo openingen en ruimte schept naar de ander. En wie Jezus Christus wil volgen, moet zijn kruis op zich nemen; de strijd aangaan met het kwaad, en achter Hem aankomen. Hem navolgen in liefde en gerechtigheid, in het 'helen' van mensen en daarbij het 'kwaad' de rug toekeren. Wat mij ontroerde was de ontdekking dat de respondenten deze weg proberen te gaan. De weg die de respondenten ingeslagen zijn is denk ik dezelfde weg als waar Jezus over spreekt wanneer Hij tegen zijn discipel Thomas zegt: 'Ik ben de weg de waarheid en het leven. Niemand komt tot de Vader dan door Mij' (Joh. 14:6). Wanneer de respondenten die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in een god beschrijven, liefde geven en het recht nastreven, dan komen zij in de analogie van Jezus Christus, tot de Vader, tot G'd. Al benoemen zij Hem niet als zodanig.

Doordat de theologie en daarmee de tradities veel dogma's kent, komt daarmee de eigen wil in het geding. Terwijl door de gehele Bijbel heen zichtbaar is dat het G'ds wil is dat de mens een eigen wil heeft. Die eigen wil blijft (beter) behouden wanneer we de verhalen interpreteren als 'gewone' verhalen. Verhalen van G'd met mensen. De Bijbelverhalen zijn echter bijzonder, omdat het een levend Woord is. Steeds geven de verhalen vergezichten over wat leven is, leven geeft en leven brengt. Waardevolle verhalen, en waarbij we het verhaal van G'd niet moeten verwarren met het verhaal van de mens. Bijbelverhalen zijn verhalen van mensen in relatie tot de Eeuwige, de Vader, Moeder, Redder, Herder enz. We kunnen G'd leren kennen in de verhalen van Abraham, Mozes, Martha of Judas in hun relatie tot die G'd. Hieruit kunnen we opmaken wat het Goede is. Want G'd is in de

verhalen steeds het Goede. De teksten in de Bijbel kunnen ons (weer) tot leven brengen, inzicht geven, die maken dat we ons weer richten naar het goede, omkeren, bekeren!?

Als geestelijk verzorger in gesprek met de ander is het belangrijk om te weten in welke traditie je staat, zodat je gebruik kunt maken van die traditie en deze niet in de weg laat staan in het verhaal van de ander. Het is daarbij in mijn ogen noodzakelijk om je eigen traditie vanuit een buitenperspectief te kunnen bekijken, zodat je beter ziet of de theologische visie strookt met wat leven is en leven geeft en tot leven brengt in onze hedendaagse samenleving. Tegelijkertijd vraagt het om weet te hebben van de geschiedenis van ruim 2000 jaar christelijke theologie zodat je verhalen in de traditie weet te duiden en weet waar gedachten vandaan kunnen komen. Zodat je als geestelijk verzorger het 'Grotere verhaal' in kunt passen in deze tijd zowel in het persoonlijk leven van mensen, als in de samenleving. En wanneer kerken in onze samenleving een belangrijke speler m.b.t. geloofszaken blijven, is het belangrijk om zich op open, een goede en kritische manier te verhouden tot de samenleving. Waarbij ze een stem geven aan iedereen waarvan de eigen stem te zwak klinkt. Aan kinderen, ouders en grootouders, G'ds volk; de Joden, kwetsbaren, heidenen, aan zieken en allen die op wat voor een manier dan ook vermoeid en belast zijn. In het 'Grotere verhaal' krijgen al deze mensen een stem.

Daarbij is voor mij de Bijbel in sommige opzichten een wetenschappelijk boek. Denk aan de vele wetten over rein en onrein, hoe je het land moet bewerken. Al hebben we inmiddels uitvindingen gedaan waarbij deze wetten minder van belang zijn, het blijft een goede basis. De Bijbel is ook voor een deel psychologie. Dit wordt vaak gezien als vloeken in de kerk, maar de verhalen van Abraham, David, Ruth en noem maar op, zijn verhalen van mensen en ieder mens heeft een psyché. Hoe reageert Abraham als G'd aan hem vraagt om zijn zoon te offeren? Wat maakt dat Ruth haar eigen land verlaat? Beide mensen maken een eigen keuze, waarom maken ze deze keuze? Kunnen we uit de context van de Bijbelverhalen opmaken wat hen drijft? Wat maakt ze blij, boos, angstig, verdrietig, rustig enz.? En welke rol speelt G'd hierin? G'd is meer dan theologie en meer dan traditie al heeft 'Ik ben die er zijn zal' zich geopenbaard in de Joodse en christelijke traditie, waardoor deze van belang blijft, ook daarbuiten is Hij te vinden in de liefde en het recht.

De respondenten lezen (doorgaans) niet uit de Bijbel en zij verhouden zich dus niet tot de verhalen uit de Bijbel maar zij verhouden zich wel tot het leven in hun naaste en de samenleving. En het leven zelf zorgt voor antwoorden, zeker als zij daarvoor openstaan. Dit onderzoek heeft me erbij stil doen staan dat een mens veel kan en weet en dat je daar gebruik van mag of zelfs moet maken. We worden opgeroepen om te leven met heel ons hart, ziel en verstand waarbij we in de analogie van Jezus Christus, in onszelf en de mensen om ons heen, stukjes zien van elkaar maar ook van G'd. G'd vraagt niet iets tegennatuurlijks van ons. Hij laat ons zien dat rust in ons leven belangrijk is, dat het goed is om samen te eten, dat een ander vergeven jezelf vrijheid oplevert enz. Dit alles in een wereld waarin oorlog, armoede en verdriet aan de orde van de dag zijn. Het is de kunst als geestelijk verzorger om de weg van het heil zichtbaar te maken en ervoor te zorgen dat niet de angst, boosheid of het onrecht gaat regeren. Dat de weg open gaat/blijft naar de toekomst, naar het heil.

In onze samenleving speelt het verstand een belangrijke rol, waarin we alles willen

bevatten/ begrijpen. Maar wat doen we met het feit, wanneer we iets niet begrijpen? Is er nog ruimte voor mystiek in een samenleving? Het spreken van ons hart en ziel? Misschien is daar een mooie taak voor de geestelijke verzorger weggelegd. De verwondering terugbrengen. Zijn grootheid laten zien in de liefde, in de creativiteit van de Schepping en in het bijzondere van de mens. En daarbij: 'kunnen we voor onszelf de voorschriften van een religie aanvaarden maar kunnen die nooit aan een ander opdringen', stelt Levinas. 'De Ander' is 'oneindig anders' en roept ons tot onze verantwoordelijkheid in zijn uniciteit en hulpvraag. Als geestelijk verzorger is het van belang dat er een openheid blijft naar die ander die oneindig anders is. Nieuwsgierigheid, om zo mensen de 'zin van het leven' te kunnen helpen duiden en/of ordenen. Die openheid en nieuwsgierigheid geldt echter ook voor zijn Naam. God is het ijkpunt van het goede, het rechtvaardige. En genade is de enorme vrijheid die ervaren kan worden wanneer je Zijn wil opvolgt. Hij gaat voor ons uit en Hij gaat met ons mee in de liefde en in het recht. Wanneer mensen recht doen en liefde geven ontwaren ze een stukje van het Heil. Zijn heil is voor iedereen. En waarbij Zijn Naam verbonden is met de liefde en het recht, zo zijn de respondenten in de liefde en het recht verbonden met zijn Naam. En vanuit de theologie kun je met Mozes (Exodus 3:13) de vraag stellen of G'd altijd wel zo zichtbaar is. Wie is G'd eigenlijk? Zelfs Mozes wist niet meer hoe hij G'd moest noemen. Het vertrouwen wat de respondenten hebben in het leven is verbonden met geloof. Geloof in het leven, geloof in zichzelf als beelddrager van die G'd die liefde en gerechtigheid is. Of je dat laatste nu vanuit de norm aanneemt of vanuit de waarde van liefde en gerechtigheid ervaart. Maar het liefst beide, dat wanneer je gevoel je terneerslaat je met je verstand weet: er is hoop want er staat geschreven....

8 Methodische reflectie

In dit onderzoek merkte ik dat mensen geraakt werden wanneer zij vragen over de zin van het leven kregen voorgeschoteld. Het maakte in zoverre niet uit waar men in geloof het ging in eerste instantie over de (h)erkenning van hun levensvragen, en de (h)erkenning van wie ze zijn.

Het afnemen van de interviews heb ik, ondanks mijn gebrek aan ervaring, als goed en bijzonder ervaren. Er waren vele momenten van verwondering, ontroering en ontzag voor deze respondenten en hoe zij het leven tegemoet treden. De respondenten X en O zorgden bij mij voor een extra gevoel van 'tekortschieten' ten aangaande het vak van geestelijk verzorger. Ze konden met hun levensvragen niet terecht in de 'theologie' terwijl het Woord bij uitstek gaat over levensvragen en wat daarin het 'Goede' is.

Doordat de thema's 'zingeving' en 'orde' waren opgesplitst in positief en negatief, gaf dit een duidelijker beeld van wat dan een positieve of negatieve invloed had op de thema's zingeving en orde. Er kwam een betere scheiding tussen 'goed en kwaad' wat mij hielp om deze vervolgens beter te duiden.

Je kunt je afvragen of het woord geloof zomaar omgezet kan worden in het woord 'vertrouwen' waardoor het al te snel in een christelijk kader wordt geplaatst. Maar toch kan ik er niet omheen dat de respondenten de zin van het leven veelal op dezelfde manier beschrijven en deze, net als ik en vele christenen met mij, duiden in de liefde en het recht.

Er is geen verschil te maken in de liefde en het recht van de respondenten en de liefde en het recht van zijn Naam en het Woord zoals wij ,gelovigen, deze aanhangen. Er zijn geen twee soorten van het goede, wel is er een verschil in goed en kwaad en alleen die scheiding kunnen en mogen we trekken denk ik.

Gaandeweg het onderzoek merkte ik dat de omvangrijkheid ervan mij het zicht belemmerde op de essentie van dit onderzoek. Namelijk hoe de respondenten de zin van het leven benoemen. Het onderwerp raakt eigenlijk aan alles wat met leven te maken heeft. Net als de theologie dat doet en dat is heel veel. Het was steeds weer een teruggaan naar het concept. Maar het bleef moeilijk, bijna tot het einde toe, om niet teveel 'te zien'. Het maken van de samenvatting heeft uiteindelijk geholpen om mijn blik te kunnen verscherpen. Wat een tip van mijn begeleider, Ton Zondervan, was.

8.1 Validiteit en betrouwbaarheid

In de interviews zijn er geen expliciete vragen gesteld over de media en eventuele invloeden daarvan. Terwijl de samenleving op en top media is. Echter er is wel ruimte gegeven aan de respondenten om in hun levensverhaal de media aan te halen maar dit is maar minimaal gebeurd.

Muziek is een belangrijk thema in het leven van mensen, maar ook dit onderwerp kwam ten onrechte niet aan de orde in de interviewvragen. Echter, zelf kwamen de respondenten ook niet met muziek aandragen als bijvoorbeeld inspiratiebron, geraakt worden, samenhorigheid door samen te zingen, bron van rust, of juist op muziek even uit je dak kunnen gaan.

Sommige respondenten hadden in mijn optiek een bepaalde verwachting qua vragen. Met name het woord 'geloof' had een bepaalde lading waardoor er een geslotenheid rondom deze vragen hing.

Ook ikzelf luisterde (soms) met een bepaalde verwachting. Dit maakte dat ik niet altijd even goed doorvroeg omdat ik de antwoorden die ze gaven verwachtten. Er waren echter ook antwoorden die mij verraste. Met name de sterke eigen wil, de eigen keuze en daarmee ook het grote verantwoordelijkheidsgevoel. Juist deze verrassingen zette mij op scherp en maakte dat ik wel doorvroeg.

8.2 Wat ik geleerd heb door dit onderzoek

De waarde van taal met zijn beperkingen maar ook zeker met zijn ruimte hebben gemaakt dat het Woord van de Eeuwige in een ander daglicht is komen te staan. Er kunnen verschillende beelden in een zelfde woord zitten.

Ten tijde van het onderzoek leidde ik een zangviering in een verpleeghuis voor en met mensen met dementie. Het verpleeghuis gebruikt daarbij een zangbundel met christelijke liederen. Bij deze vieringen is het de kunst om ieder mens aan te spreken, ze bij de naam te noemen en ze te erkennen in wie zij zijn. Hier werd ik geraakt door een meneer die al voor de viering uit volle borst: 'Ach Marietje de rozen zullen bloeien', zat te zingen. Maar ons repertoire reikte niet zo ver wat maakte dat deze meneer niet erkent werd in zijn 'zijn.' Er werd voorbij gegaan aan zijn liefde voor dat liedje. De vraag rees op waarom ik niet

tegemoet kwam aan deze meneer. Enkel en alleen omdat het geen christelijke gezang was? Ik heb geleerd dat “Ach Marietje” net zo christelijk kan zijn als “De Heer is mijn Herder”. Woorden doen er minder toe, zeker als mensen dement zijn. Het gaat in eerste instantie om erkenning, een stem krijgen, gehoord worden, de liefde, het samenzijn en het samen zingen.

Als geestelijk verzorger in opleiding heb ik meegelopen in vier verschillende instellingen. Terugkijkend hierop heb ik gemerkt dat de rol van geestelijk verzorger zich toch veelal richt op evt. problemen van mensen. Vanuit een neiging om ‘te willen helpen’, en je ‘niet voor niets wilt komen.’ Bovendien is er misschien wel de verantwoordelijkheid die we voelen voor een terugkoppeling in een werkoverleg of in het zorgplan, waarin we meestal niet benoemen wat er goed gaat met een bewoner. Het ‘goede’ wordt minder/niet genoemd en het ‘kwade’ daarentegen wel. Aan de andere kant heeft elk huisje zijn kruisje. Toch is het goed om je als geestelijk verzorger af te vragen wat de insteek in een pastoraal gesprek is, want een mens is altijd meer dan zijn of haar problemen.

‘Wat echt belangrijk is komt vanzelf bovendrijven.’ Dit is een (terechte) uitspraak van een docent op Windesheim, maar soms moeten er toch wat vragen gesteld worden wil er een gesprek ontstaan, en wat vraag je dan? Open vragen als: ‘Hoe gaat het?’ worden vaak met een ‘goed’ beantwoord. In dit onderzoek kwam naar voren dat de gerichte vragen die ik stelde, aangaande de levensverhalen van de respondenten, zowel de moeite als de kracht van dat leven, maakte dat ze zich gekend en erkent voelden. Al waren dat soms ook gesloten vragen. Dit maakt dat ik zeg: ‘Het gaat in eerste instantie niet om de juiste vraag, maar of je de Ander werkelijk ontmoeten wilt’. Vanuit zijn Naam: met liefde en gerechtigheid. Waarin de ene mens niet boven de andere mens staat maar waarin wij elkaars leraar zijn. Bovendien kun je de ander met, maar zeer zeker ook zonder woorden ontmoeten.

Ik heb tevens geleerd dat het van belang is dat er een bewustzijn is bij theologen dat al ons spreken over God een beperkt beeld van die God is. Telkens weer. Dat er bij God altijd ruimte is voor twijfel, dat zijn Naam het leven is, leven geeft en tot leven brengt.

8.3 Vragen die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen

- Door dit onderzoek kwam bij mij de vraag naar voren welke rol kerken en dus geestelijk verzorgers hadden en hebben, bij het gegeven dat er in onze taal en samenleving zo weinig ruimte lijkt te zijn voor het onzichtbare, het hemelse of zo je wilt het mythische?
- Wat is de Bijbelse cultuur, traditie en hoe is G'd daarin zichtbaar?
- Wat gebeurt er met taal wanneer deze wordt opgeschreven?
- Joden; het volk van G'd, lezen de Torah vanuit de basis dat zijn Naam heilig is, en waarbij G'd ten alle tijden liefdevol en rechtvaardig. Wat gebeurt er als je de Bijbelteksten zonder dit gegeven leest?
- Tot welke conclusies komen Joden t.a.v. ‘de zin van het leven’ vanuit het OT? Sluiten deze aan bij de conclusies van de christelijke theologie t.a.v. het NT?

9 Adviezen

Het is in mijn optiek van belang om in eerste instantie een verbinding te maken, of te beseffen dat er een verbinding is tussen filosofie en theologie. En te weten dat deze ook vanuit de theologie gelegitimeerd kan worden. Wanneer kerken en daarmee de geestelijk verzorgers een belangrijke schakel m.b.t. het geloof in de samenleving blijven, dan is daarbij zijn Naam het uitgangspunt. Waarbij geestelijke verzorgers spreken vanuit waarden i.p.v. normen, niet vanuit een dogma, vanuit een monarchale macht, maar vanuit Zijn weerloze overmacht; de liefde. Zonder onderscheid te hoeven maken in mensen die geloven of mensen die hun levensbeschouwing niet in termen van geloof in god benoemen. Elk mens wil erkenning, en in ieders verlangen naar het goede is het de taak van de geestelijk verzorger om een ieder te horen en een ieder een stem te geven. Waarbij de liefde en waarbij het recht, de ethiek, welke gebaseerd is op de Torah, leidend zijn. Het vraagt van de geestelijk verzorger om kritisch te blijven. Te blijven zien dat het Woord vanuit een bepaalde traditie en cultuur is voortgekomen en dat wij vanuit een veranderde traditie en een andere cultuur spreken. Het vraagt van ons om ons aan te sluiten bij het goede in de samenleving en waar nodig onze stem te verheffen en onze stem te geven waarbij zijn Naam voor ons uit gaat. Om in elke specifieke situatie vanuit 'buik, hart en hoofd' of zoals het in de Bijbel staat met je 'hart, ziel en verstand' te kijken wat hier het goede is om te doen. Niet vanuit de norm, maar vanuit de waarden welke leven geven.

Nawoord

Dan is hier een woord van dank op zijn plaats. Als eerste mijn dank aan mijn teamgenoten. We zijn gezamenlijk op stap gegaan, waarbij we gepoogd hebben in de beperkte tijd die we hadden om kritisch naar elkaars vorderingen te kijken. Gaandeweg viel de groep uiteen al was er steeds weer de vraag vanuit die groep hoe het ging. Met Grytsje ben ik tot en met het onderzoeksconcept opgetrokken en zij heeft me steeds voorzien van opbouwende feedback. Vanaf het eerste begin was daar ook mijn eerste onderzoeksbegeleider: Joke Bruinsma – De Beer. Met haar enthousiasme aangaande het onderwerp ben ik op weg gegaan. Haar kritische blik en haar betrokkenheid maakte dat ik mezelf verbeterde en dicht bij mijn onderzoeksvraag bleef.

Theo van Leeuwen, mijn tweede beoordelaar zorgde met zijn opbouwende en betrokken commentaar dat ik, met hernieuwd enthousiasme, na o.a. wat aanpassingen in de deelvragen met een (goedgekeurd) onderzoeksconcept voortging.

Ik mocht gaan interviewen en hierbij kom ik bij mijn woord van dank aan de respondenten. In eerste instantie gaven zij mij een stukje van hun tijd maar daarbij hebben ze mij een stukje van zichzelf en van hun/het leven laten zien. De vele en soms moeilijke vragen werden, in soms grote kwetsbaarheid, beantwoord. Dit heeft mij ontroerd, ontzag gegeven en soms ook verdrietig en/of blij gemaakt. In elk interview heb ik een ontmoeting ervaren, waarvoor mijn dank.

In het uitwerken van de interviews en in het bestuderen van de literatuur werd ik begeleid door Ton Zondervan. Zijn interesse in dit onderzoek, maar bovenal zijn duidelijkheid en daarmee structuur gevend aan mij, maakte dat ik gerichter kon werken.

Deze mensen waren allen betrokken bij mijn onderzoek, echter mijn dank gaat ook uit naar de mensen die misschien minder betrokken waren bij mijn onderzoek maar des te meer betrokken zijn bij mij.

Dat is mijn man: Eric- Jan, in zijn vertrouwen, in zijn ruimte die hij mij gegeven heeft om dit onderzoek, deze opleiding, te kunnen doen. Mijn kinderen die mij, met name in tijd, moesten missen maar daarin niet moeilijk deden ☺. En natuurlijk familie, vriendinnen. Dank voor jullie belangstelling, opbeurende en/of kritische woorden.

Literatuurlijst

Boeken:

Berkhof, H. (2007) *Christelijk geloof*. Kampen: Kok

Dekker, G., Hart, J. Peters, J. (1997) *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos

Dekker, G., Stoffels, H.C. (2009) *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie*. Kampen: Kok

Donk, C.& Lanen, B. (2012) *Praktijkonderzoek in zorg en welzijn*. Bussum: Coutinho

Foucault, M. (2006) *De woorden en de dingen*. Meppel: Boom

Ganzevoort, R., Visser, J. (2009) *Zorg voor het verhaal*. Zoetermeer: Meinema

McGrath, A. (2008) *Christelijk theologie*. Kampen: Kok

Miller, M. S., Miller, J. L. (1974) *Algemene Bijbelse Encyclopaedie*. Den Haag: Servire

Rögels, N. (2004) *Levensloopspsychologie*. Soest: Nelissen

Shadid, W.A. (2007) *Grondslagen van interculturele communicatie*. Deventer: Kluwer

Snoek, H. (2010) *Een huis om in te wonen*. Kampen: Kok

Vroom, H. M. (1988) *Religies en de waarheid*. Meppel: Boom

Websites:

<http://harmonia-schiedam.nl/forum/viewtopic.php?f=6&t=296>

geraadpleegd op 24-01-2014

Nouwen, H. *Luisteren als geestelijke gastvrijheid*, copyright Lannoo, 2012, vertaling M. ter Steeg. http://www.youtube.com/watch?v=Go3G06A_vIA Geraadpleegd op 16-01-2014

Foucault, M. (1926- 1984) Animatie uit tv-programma '*Durf te Denken*' (HUMAN) door Sverre Fredriksen en Leander Huizinga op basis van tekst van Leon Heuts en verteld door Hadewych Minis. Gepubliceerd op 24 september 2012.

Hart de J., *Maak het nieuw. Over religieuze ontwikkelingen en de positie van de kerken: een persoonlijke geschiedenis*. Geraadpleegd op 01-07- 2013 via <http://www.Scip.nl>

<http://mens-en-samenleving.infonu.nl/psychologie/34088-acht-levensfasen-ontwikkelingsfasen-van-de-mens-erikson.html> Geraadpleegd op 20-01-2014

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Levensbeschouwing> Geraadpleegd op 20-05-2014

[http://nl.wikipedia.org/wiki/Religieuze filosofie](http://nl.wikipedia.org/wiki/Religieuze_filosofie) Geraadpleegd op 14-03-2014

<http://viattence.nl/>

Vervolgens op 'over Viattence' klikken, missie en visie.

Geraadpleegd op 20-03-2014

http://www.spiritueel-woordenboek.nl/woordenboek/Z/zingeving_519/ Geraadpleegd op 24-04-2015

Artikelen:

Borg ter M., *'Beelden van God, waarom en hoe ze van belang zijn'*. Artikel: Systematische theologie, Hogeschool Windesheim 2013

Duyndam, J., *'Ik ben vrij omdat ik verantwoordelijk ben'*, Artikel filosofie over Levinas: uit 'Kunst en wetenschap' 2003, Hogeschool Windesheim 2014

Ganzevoort, R., *'De wijsheid op straat...'*, 'Windesheimreeks kennis en onderzoek, Lectoraat Theologie en Levensbeschouwing, Hogeschool Windesheim 2007

Guwy, Fr., *'De ander in ons'*, Sun – 2008, Artikel filosofie Levinas, Hogeschool Windesheim 2013

Luther, H., *'Die Lügen der Tröster'. Das Beunruhigende des Glaubens als Herausforderung für die Seelsorge'*, Nederlandse samenvatting, Artikel: Pastorale theologie, Hogeschool Windesheim 2014

Riessen, van R. (1991), *'Emmanuel Levinas'*, Artikel: Filosofie, Hogeschool Windesheim 2013

Zock, H., *'Niet van deze wereld?'*, Artikel van de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen 2007

Bijlage 1: De interviewvragen

Wat maakte dat u ja zei tegen dit interview?

Wat maakt dat u 's ochtends uit uw bed komt?

Als u 's ochtends in de spiegel kijkt wat ziet u dan?

Heeft u een beeld waarmee u uzelf zou kunnen/willen omschrijven?

Wat geeft grond onder uw voeten?

Wat geeft u vleugels?

Waar put u kracht uit?

Wat ervaart u als zinvol/zinnig in het leven?

Waar haalt u voldoening uit?

Wat geeft orde/structuur aan uw leven?

Waar droomt u van?

Zijn er dingen waar u zich boos over maakt?

Wat betekent de liefde voor u?

Verwacht u dingen van het leven?

Gelooft u ergens in? Waarin?

Voedt u dat geloof en hoe dan?

Zijn er gebeurtenissen geweest die bepalend zijn voor hoe je nu in het leven staat?

Wat geeft het leven u?

Wat kost het leven u?

Wat vindt u van de uitspraak: 'Er is meer tussen hemel en aarde'.

Is er iets in het leven waar u dankbaar voor bent?

- Wat doet dat met u?

Zijn er dingen in uw leven die u graag anders had willen doen?

- Hoe gaat u daar mee om?

Waar wordt u gelukkig van?

Waar wordt u ongelukkig van?

Hoe gaat u om met onrecht?

Als u naar de wereld om u heen kijkt, wat valt u dan het meest op?

Ervaart u bepaalde verantwoordelijkheden in het leven?

- Zo ja, welke?

- Lukt het u/is het u gelukt om deze verantwoordelijkheden waar te maken?

- Wie of wat maakt dat u die verantwoordelijkheden waar kunt maken?

Ervaart u een bepaald vertrouwen in het leven?

Wat of wie geeft u dat?

Ervaart u een bepaalde balans in het leven?

- Zo ja, wie of wat geeft die balans?

- Zo niet, hoe ervaart u het leven dan?

Heeft u bepaalde leefregels?

- Waar komen deze leefregels vandaan?

- Wat betekent dat voor u in het dagelijkse leven?

Heeft u vragen over het leven?

- Zoekt u daar een antwoord op?

- Zo ja, hoe of waar? Zo niet, wat maakt dat u daar geen antwoordt op zoekt?

Welke associaties heeft u bij de volgende woorden:
- dood - verlost zijn van - zinloos - vrede - vrijheid - leven

Bijlage 2: Interview 1 respondent X

Dhr. X (84 jaar) woont sinds drie jaar in het verpleeghuis. Van oktober tot maart 2014 was ik daar werkzaam als geestelijk verzorger in opleiding. Meneer X heb ik enkele keren ontmoet tijdens een gespreksgroep. Ik heb hem leren kennen als een onderlegde man. Hij houdt van gedichten en is geïnteresseerd in filosofie en muziekstukken. Hij speelt viool. Hij is getrouwd geweest maar zijn vrouw is tot zijn grote verdriet drie jaar geleden gestorven. Samen hebben ze drie kinderen gekregen. Begin september 2014 heb ik contact met meneer gezocht om te vragen of hij een interview met mij wilde over 'de zin van het leven'. Hij gaf hierbij te kennen dat de antwoorden die de geestelijk verzorger had op levensvragen niet zijn antwoorden waren. Meneer had zijn eigen antwoorden. Toen ik aangaf dat ik daar juist benieuwd naar was, wilde hij graag meewerken aan een interview en hebben we een afspraak gemaakt bij meneer X thuis. 16 september 2014.

Op Prinsjesdag ging ik naar meneer X, in afwachting of hij misschien voor de tv zat, maar dat was niet het geval. Hij was zelfs vergeten dat ik zou komen, maar na een korte uitleg wist meneer het weer en stond hij open voor een interview. Meneer was niet helemaal fit, hij had een virus onder de leden.

Mijn eerste gevoel na het interview was dat het een mooi gesprek was met daarin elementen van een interview. In het begin had ik nog een bepaalde gehaastheid maar ik werd geraakt door meneer zijn verdriet waardoor ik gaandeweg meer stil stond bij zijn tempo en er een bepaalde rust in het gesprek kwam wat vertrouwd aanvoelde. Soms was het moeilijk om meneer te verstaan, waardoor er mijnerzijds wat ruis ontstond. Het maakte dat ik meneer X niet altijd goed begreep. Dit staat aangegeven in het gesprek. Ook de metaforen/beelden die meneer gebruikte heb ik in beperkte mate uitgediept. Op dat gebied ben ik niet nieuwsgierig genoeg geweest, dit kwam mede doordat ik dacht meneer al goed te begrijpen en door de emotionele lading die het gesprek had. Meneer werd geëmotioneerd wanneer de antwoorden bij zijn overleden vrouw uitkwamen. Het gesprek verliep in een traag tempo met veel stiltes. Deze stiltes voelde goed en gaven naar mijn idee ruimte aan het gesprek. De stippeltjes geven de stiltes weer....

Het interview

M1 Wat maakte dat u ja zei tegen dit interview?

X1 Ik weet het niet meer...

M2 ...U weet het niet meer?Nee... Dan begin ik met de eerste vraag...

Wat maakt dat u 's ochtends uit u bed komt?

X2Ja, dat de dag begonnen is... en dat ik weer aan een nieuwe dag begin.

M3 En hoe is dat om aan een nieuwe dag te beginnen?

X3 Niet leuk....

M4 Niet leuk... Wat maakt het niet leuk?

X4 Ja, wat maakt het niet leuk...

M5 ...Ziet u ergens tegenop?

X5 Ja...(meneer is geëmotioneerd)

M6 Het zijn wel gelijk hele pittige vragen he?...(lange stilte)

Als u 's ochtends in de spiegel kijkt wat ziet u dan?

X6 Ja...ten eerste kijk ik niet.... Ik kijk nooit in de spiegel.

M7 U kijkt nooit in de spiegel ☺, dat is ook een antwoordt. Ja...

X7 Ja... (we lachen)

M8 Heeft u een beeld van uzelf?

X8 Dat is heel moeilijk.... Mezelf beschrijven is heel moeilijk... Ik weet het niet... daar heb je het weer, ik weet geen antwoorden. (meneer schudt zijn hoofd).

M9 ...Hoeft ook niet... U bent een denker... of juist niet?..

Is er iets wat u grond onder uw voeten geeft? ... Houvast in het leven?

X9 Dat heeft het een tijd gedaan.... maar , hoe zou ik dat noemen, daar ben ik van afgestapt.

M10 Wat heeft u een tijd gedaan?

X10 Uh, dingen doen die het waard waren voor mensen, die in dit geval waard waren voor mij...

M11 En wat was waard voor u?

X11 Het doen en laten... Maar dat hoefde niet meer en dat was heel raar dat dat niet meer hoefde.

M12 Kunt u daar iets over vertellen waarom dat niet meer hoefde? Of wat maakte dat dat niet meer hoefde?

X12 Ik wou er niets mee... stilte....

M13 Waar wilde u niets mee?... Dat is mij niet helemaal helder... het houvast daar begonnen we mee... wat was dat houvast dat u niet meer hoefde? Bepaalde regels?

X13 Ik weet het eigenlijk zelf niet... Mijn houvast was weg.

M14 U houvast was weg en hoe was dat?

X14 Het moeilijke van een houvast te hebben, was dat het er niet meer was...Het was er niet meer. Ik moet duidelijker zijn misschien... Mijn vrouw leeft niet meer.

M15 U vrouw gaf u houvast, bedoelde u dat?

X15 Ja... (meneer huilt) Maar mijn vrouw was er niet meer. En dat was heel erg, een ongelukkige toestand... maar wat moet je ermee? En dat kon ik ook niet aan..

M16 ...En toch zit hier een man voor mij...

X16 (meneer huilt)

M17 Wat heeft u daarbij geholpen?

X17 Niets.

M18 U voelt zich nog net als toen?

X18 Ik voel mij hopeloos. Hopeloos en ik weet niet goed wat ik daar mee aan moet . En waarom ik daar iets mee moet doen en dan wat doen...ik weet het niet ...

M19 Wat moeilijk voor u.... Hoe was uw vrouw? Uw houvast?

X19 Ja.. (is verdrietig) wij gingen samen door het leven en nu hebben wij niets meer... Niets meer

M20 Nee...

X20 ... En dan blijft er zo weinig over...

M21 ...Blijft er wel iets over? Waar leeft u voor?

X21 Ik hoop dat er een einde aan komt.. hoe dan ook... maar zo kan ik het niet aan.

M22 ...Nee.... Waar put u nog kracht uit dan?... Om het toch aan te kunnen?

X22 Nee... nee ik weet niet goed wat ik ermee aan moet....

M23 ...U weet niet wat u ermee aan moet... Ik heb u een paar keer mogen ontmoeten tijdens mijn stage met Dorien mee toen had u een mooi gedicht van Goethe, haalt u daar een bepaald soort kracht uit? En muziek..?

X23 Toen wel... (huilt en zowel in het Duits als in het Nederlands het gedicht prevelend..) welke rust is daar.... Er is rust... Rust... Een ademtocht...

M24 Geven die woorden u een bepaalde rust?

X24 Ja.... Ik heb een boekje... Goethe op de voet volgen dat is toch moeilijk..

M25 U begrijpt Goethe ook niet helemaal bedoelt u?

X25 Ja. (staat op en zoekt naar de gedichtenbundel van Goethe)

M26 Zal ik u helpen? Ik ben net iets langer. (We lachen samen) Dit is hem? Alstublieft.

X26 Goethe heeft veel meer gedichten geschreven, barst van de gedichten...

M27 En waarom vindt u dat gedicht zo mooi?... Wat u net vertelde?

X27 Tranen... Ik kan het niet lezen..

M28 ... Ik kan het toch niet zo goed verstaan. Ik kan geen Duits. U vertaalde het net een beetje he?

Een ademtocht.. gaat het over wij mensen dat wij een ademtocht zijn?

X28 Ja.... Misschien vind je het in het boek? De rust komt naar alle bergen...

M29 Bergen .. Na de bergen komt...?

X29 Rust... Na de bergen komt rust...

M30 Ik zal nog een keer zoeken... (Ondertussen blader ik in het gedichtenbundeltje van Goethe)

... Na de bergen komt rust, heeft u bergen? Wat is voor u een berg?

X30 Dat is het leven.. ik kan hier niets lezen....

M31 Hier liggen wel twee brillen ik weet niet of u daar wat aan heeft...?

X31 Ik kan het niet... (mompelt) ...

M32 Er zit ook een briefje tussen of is dat een ander gedicht? Ziet u dat?...

X32 Die geeft geen aanwijzing... Nee...

M33 Meneer X mag ik u een andere vraag stellen?

X33 Ja...

M34 Gelooft u ergens in?

X34 Niet meer...

M35 Niet meer?

X35 Nee...

M36 Hoe komt dat? ...

X36 Er zijn dus talloze zaken geweest die mij een idee van het geloof gaven en die is er niet meer.

M37 Misschien gaat er een vraag aan vooraf... waar geloofde u in? Vroeger?

X37 Dat is het verhaal, noem maar het verhaal van God.. en dat is een zeer wonderlijk verhaal ..

M38 De Bijbel?

X38 Ja ook, maar wat moet ik daar mee?

M39 ...Wat maakte dat u daar niet meer in gelooft?

X39 Er kwam iets aparts .. er kwam iets nieuws iets anders maar dat was mijn geloof niet..

M40 Hoe was u geloof dan?

X40 Een wondere zaak.... maar dat is er niet meer...

M41 Niet? Waar is het niet meer? (Ik kan meneer slecht verstaan)

X41 Het is niet meer in mijn zijn.

M42 U vindt het niet meer wonderlijk?

X42 Wat moet ik ermee?

M43 Wat moet u ermee? ... Is er dan iets anders wat u orde geeft aan uw leven of houvast...

X43 Nee dat vind ik erg moeilijk... Ik heb een boekje.. over God.. ik kom er niet uit...

M44 U vindt het te moeilijk? Of u gelooft het gewoon niet?

X44 Ik kan het niet geloven... Er zijn veel wonderlijke verhalen over God en zijn doen en laten...en wat moet ik ermee?... Ik kan er nergens mee naar toe... (op zoek naar een boek en ik versta meneer X niet goed omdat hij mompelt) Het blijft apart... Ik weet niet of u dit boek kent?

M45 (lachend) Dat is een dik boek meneer X.. Heeft u het uitgelezen?

X45 Nee....daar ben ik mee opgehouden.

M46 Ja... Hoe komt u aan dit boek? Heeft u het zelf gekocht?

X46 Nee, ik heb het gekregen. Ik meen van mijn schoondochter..

M47 Oké... En wat vond u ervan dat u dit kreeg?

X47 Nou een heel verhaal en dat is het dan...

M47 Ik ken het niet... U gelooft eigenlijk nergens meer in?

X47 ...Waar geloof je nu wel in .. ik weet het niet... (wederom versta ik dit pas na het afluisteren van de geluidsopname, met de volumeknop op de hardste stand)

M48 Wat geeft u vleugels?

X48 Die vleugels zijn me afgenomen...die zijn er niet meer....

M49 ...U had ze wel..?

X49 (mompelt) Ik weet het gewoon niet.... en toch Goethe... Een heel klein gedichtje.... ik moet hem toch een keer tegenkomen... vooraan...

M50 U wilt dit graag? (Ik blader wederom in de gedichtenbundel van Goethe) De eerste zin wilt u die nog een keer noemen?

X50 (declameert Goethe) wacht maar, wacht maar... rust gij ook.....

M51 Geeft u dat troost? Dat u erbij hoort, "ook jij" staat er in het gedicht?

X51 Ja.. het is niet mijn gedicht he...

M51 Een beetje geworden misschien?

X51 Ja... (Is geëmotioneerd)... het spijt me dat ik het niet vinden kan..

M51 Het spijt me dat ik u niet helpen kan.. Ja...(stilte) Meneer X, zijn er dingen gebeurt in uw leven die u anders in het leven heeft doen staan?

X51 Ja er zullen dingen gebeurt zijn die op mij een zekere invloed hebben, maar waarvan ik niet weet.. het zijn dingen die mij aangingen..

M51 Dat er dingen zijn gebeurt dat u dacht van: 'he, nu kijk ik anders naar het leven?'

X51 Ja... ik weet het niet.. ik weet het niet.. Het boekje hangt uit elkaar..(Zoekt in de gedichtenbundel van Goethe.) Vervelend is dat nou...

M52 Moet u de volgende keer maar een ezelsoor erin maken...

X52 (Lacht) Ja... ik heb het. ..

M53 Heeft u het? (Meneer geeft het aan mij en ik probeer het voor te lezen... maar ik geef het op en geef het boekje weer terug...)

X53 Een rust... een adem rust..

M54 Wat geeft u adem rust?

X54 Wat Goethe hier ook aangeeft...

M54 Als u het leest geeft u dat een bepaalde rust?

X54 De vogeltjes die zwijgen..

M55 ... Wachtend, staat er ook...

X55 Ja...

M56 Dat wachten....wacht u ook?

X56 Ja...

M57 Op die rust?

X57 Ja... (Meneer zegt een zin van het gedicht van Goethe, ik vertaal het vervolgens waarbij ik kijk of meneer ermee instemt..)

M58 Ja... Zelfs de vogeltjes zwijgen in het bos...

X58 Je hoeft alleen maar te wachten...

M59 U hoeft alleen maar te wachten?

X59 Ja..

M60 Mooi...

X60 Dit is het hele gedicht...

M61 Heel klein gedicht maar toch zo veelzeggend.. Hoe heeft u het gevonden tussen al die gedichten..

X61 Ja, hoe vind je wel eens wat?

M62 Dat neemt u met u mee, dat gedicht?

X62 Ja... (leest voor zowel in het Duits als Nederlands, ik versta alleen het Nederlands) gelukzalige tijd terug... eenzaam voed ik mijn wonden...

M63 (Ik vertaal zijn woorden die hij beaamt) Eenzaam draag ik het verloren geluk... het geluk op tijd terug?... Wat betekent die liefde voor u?

X63 Ja, ik moet zo vaak... vertaald en vertaald en in nieuwe woorden gebruikt... Je weet heel dikwijls niet wat je ermee aan moet..

M64 Ervaart u wel liefde...?

X64 Heel veel...(Meneer huilt)

M65 Het betekent heel veel voor u, als u er emotioneel ervan wordt?U vrouw.... nog andere mensen?... u heeft kinderen?

X65 Ja..

M66 Ja, u vertelde.. U schoondochter, u heeft het gekregen van u schoondochter dat boek?

X67 Dit is.. heb ik ze wel laten lezen. Maar het is maar dit, dus heel weinig...

M68 Wat vonden u kinderen ervan?

X68 ...Eigenlijk hoog gegrepen..

M69 Hoog gegrepen...begrepen ze het niet?

X69 Ik dacht het wel... Begint het weer.. met het liedje waar het mee begint... Met al de heuvels die er bestaan daar zit ook de rust tussen, houvast. Aan de heuvels..

M70 Tussen de heuvels zit de rust... aan de heuvels .. aan de heuvels ook?

X70 Aan en over alle heuvels heen is rust... bespeur je nauwelijks een ademtucht.. Het is er niet het is er wel...

M71 Het is er niet het is er wel...Ja... De vogels in het bos die zwijgen.. hoe vindt u dat?

X71 Prachtig

M72 Wat maakt het prachtig? ... Rust.. stilte? Is dat wat u zo mooi vindt eraan?

X72 Ja... dat is ook zo mooi..

M73 Hoe gaat dat?

X73 Wacht maar...

M74 Wacht maar? ...

X74 Daar vind je ook de rust...

M75 Hoe ziet die rust er dan uit?

X75 Dat zal je in moeten vullen...

M76 Stil want de vogeltjes zwijgen....Stilte geeft u een bepaalde rust?

X76 Ja... rust vindt je over alle... Over alle bergen heuvels...Ja. Wat bespeur je daar? Bijna niets

meer... nauwelijks een ademtocht..

M77 Een ademtocht.. Als u zo'n gedicht leest wat doet dat met u? (verzorgster komt binnen en vraagt of we koffie willen, ik maak een grapje over het eten en we lachen samen)

X77Ja, dit is ook een gedichtje voor het eten... Het is over alle heuvels te vinden, daar bespeur je nauwelijks wat. Daar komt die "hauch" weer. Die ademtocht... De vogels zijn niet meer dat schetterende en luidruchtige... wat men anders deed.. en dan komt het: 'wacht jij maar, rust jij ook..'

M78 Verlangt u daar na?

X78 (Meneer huilt) Rust, ja...stilte..

M79 En zoals muziek vraag ik me dan af, want u speelt viool. Geeft dat ook een bepaalde soort rust of eigenlijk niet?

X79 Ja... ook onrust...

M80 Ook onrust? Wat geeft dan die onrust?

X80 Ja, er moet wat gebeuren, er is wat spookachtigs aan de hand..

M81 Ja... Wat doet het met u als u muziek maakt?

X81 Onrust en rust...het kan mij beide brengen ...

M82 Het kan u beide brengen..

X82 Ja..

M83 En wat doet het als het onrust geeft?

X83 Dan verdwijnt mijn rust...

M84 Dan verdwijnt u rust... Legt u het dan weg? Of wilt u het dan toch afmaken..?

X84 Niet alle muziek is even mooi natuurlijk...

M85 ..Dat ben ik met u eens..

X85 Er is heel veel muziek waarnaar je kunt luisteren...

M86 Ja.. Luistert u wel eens gewoon naar muziek.. ?

X86 Ja...

M87 Houdt u daarvan?

X87 Het is voor mij..... het komt op me af en het wil mij wat doen... Het doet mij ook wel wat..

M88 En hoe vindt u dat, dat het wat met u doet?

X88 Het is er.. het is daar...

M89 En het is goed? ...

X89 ..Ja...

M90 ...Zijn er dingen in het leven waar u dankbaar voor bent?

X90 De muziek natuurlijk en wat eraan vast zat...

M90 Dat u viool kunt spelen..?

X90 Ja..

M91 En wat eraan vast zat, u bedoeld medemuzikanten of wat bedoeld u daarmee?

X91 Ja, mijn maatjes, men maakt samen met jou muziek..

M92 ja... dus daar bent u dankbaar voor?

X92 Ja..

M93 ... Zijn er ook dingen waar u zich verantwoordelijk voor voelt?

X93 .. Ja... dat zou de muziek kunnen doen.

M94 Dat u het op een goede manier brengt, bedoeld u?

X94 .. Ja..

M95 En verantwoordelijkheden? ... Bijvoorbeeld ook naar uw vrouw?

X95 Ja.. maar dat is er niet meer...(geëmotioneerd)

M96 ...Maar ze is er niet meer... ongelooflijk... bijna niet te begrijpen lijkt me..

X96 Niet te verklaren.. ongrijpbaar... mijn vrouw is er niet meer... onverklaarbaar..

M97 Onverklaarbaar...Onbegrijpelijk?

X97 Mijn vrouw wou er ook niet meer zijn..

M98 Oké... Was u vrouw ziek? Hoe was dat voor u dat u vrouw er niet meer wilde zijn?

X98 Ongelukkig....

M98 Kon u het begrijpen dat ze er niet meer wilde zijn?

X98 Ja, maar het is toch ongelukkig makend...

M99 Ja.... Want u wilde zo graag nog dat ze bij u was?

X99 .. ja... (huilt)

M100 Mag ik vragen wat uw vrouw had, waar ze ziek van was?

X100 ... Ze was gek op muziek...

M101 Ja? Dat deelde u met haar dan...

X101 (huilt) Ja...

M102 Ach... Ik maak het u wel moeilijk he? Het spijt me..

X102 Ze wilde uit het leven stappen, vond ze niet fijn, niet eerlijk..

M103 U vrouw had het heel moeilijk? ... Dat lijkt me heel moeilijk dan, om daar naast te leven...?

X103 Ja, maar we konden het aan..

M104 Hoe deed u dat dan? Wat maakte dat u dat aankon?

X105 Samen toch dingen doen, samen muziek maken. Zij kon goed muziek maken.

M106 Ja? (lachend) Beter dan u?

X106 Beter..

M107 Speelde ze ook een instrument?

X107 Piano.

M108 Mooi.. Speelde u veel?

X108 Ja..

M109 Elke dag?

X109 Denk het haast wel... Ze heeft mij muzikaal gezien geïnspireerd.... Dat vond ik wel..

M110 Doet ze dat nog steeds op een bepaalde manier?

X110 Nee...

M111 Is daardoor de muziek voor u anders geworden?

X111 Ook afgelopen...

M112 Ook afgelopen? Ja...

X112... ja..

M113 De rust of nog onrust?

X113 Ik heb de rust nog niet gevonden... Wel gezocht niet gevonden

M114 Niet gevonden, nee...

X114 Maar waarom zij zo onrustig was... niet altijd.. moeilijk kunnen begrijpen...

M115 Begreep ze het zelf wel, denkt u?

X115 Ik denk het wel... Sommige mensen hebben een bepaalde onrust. Ja.... haar doen en laten...

M116 Het hoorde bij u vrouw? Haar hele leven?

X116 Ja, zij kon dat..

M117 Accepteerde ze het van zichzelf dat ze een bepaalde onrust had?

X117 Ja, daar had ze wel begrip voor maar het was heel moeilijk voor haar te accepteren, te begrijpen.. te hebben, te doen..

M118 Ja.... Ja... ook moeilijk voor u die er naast stond?

X118 Ja..

M119 Wat gaf u kracht daarvoor, om toch... naast haar te blijven?

X119 Ja het werd mij wel op..... om dingen te doen ook..

M120 Wat u net zei, om samen dingen te doen? Ook praten met elkaar?

X120 Zelf dingen op een rijtje zetten. Dat hebben we samen heel veel gedaan.. gesproken.

M121 Mooi dat u dat samen kon.

X121 Ja... Dat konden wij samen.. en dat was wel wonderlijk.

M122 Ja... mooi dat u dat had...

X122 Ja...(klok slaat) Ik heb later ook veel met haar gesproken...

M123 En wat bracht dat u.. bracht u dat wat?

X123 Ja.. Bracht ons wel bij elkaar..

M124 Bij elkaar... Ja...Dus die moeite van u vrouw heeft u ook bij elkaar gebracht? Of mag ik dat niet zo zeggen?

X124 Nee, dat kan wel .. Ja, ja dat kan wel dat is mogelijk.

M125 Dat denk ik ook...

X125 Zo zijn we samen ook oud geworden.. niet al te oud, we zijn jong gebleven.(kan ik niet goed verstaan)

M126 Hoe oud is jong of hoe jong is oud?

X126 Bijna 80..

M127 Maar u voelt zich nog jong?

X127 Nee, ik voel me niet meer jong. ..Ik voel me oud. Ik voel me weggeduwd, ik wil niet meer jong zijn...

M128 U wilt niet meer jong zijn?

X128 Nee, ik wil ermee stoppen. Ik wil bij Corry zijn.

M129 Corry, zo heet uw vrouw?

X129 Ja... Stilte. Dit is heel erg ongelukkig.

M130 Is dit het wachten?

X130 Dit is stom wachten. Je wacht op dingen die dan misschien gebeuren... dat is het stomme wachten. Ik wil graag met mijn vrouw de eeuwigheid in... hoe dan ook. . (geëmotioneerd)

M131 ..ja.. .Heeft u.. Ervaart u een bepaalde balans in het leven, nu?

X131 Nee... ik wil het samen doen met me vrouw...ja... en ik zou niet goed weten hoe ik met een ander verder kan of verder wil. Ik wil niet en ik kan niet.

M132 U bedoeld een andere vrouw? (ik kan meneer niet goed verstaan)

X132 Nee ..ik bedoel geen andere vrouw... (een beetje verbouwereerd)

M133 Zijn er dingen in uw leven die u graag anders had gedaan?

X133 Misschien wel.. we hadden dingen anders kunnen doen...

M134 ... Kunt u wat bedenken?

X134 Moet ik dingen bedenken... ja... Het was erg moeilijk om samen dingen te bedenken, om samen dingen te doen... om samen te zijn, maar zolang heeft Corry niet meer geleefd... Dat was voor haar niet weggelegd.

M135 Dus eigenlijk had u de dingen niet anders kunnen doen al had u gewild?

X135 Ja, wel gewild.

M136 En hoe is dat voor u?

X136 We zijn samen heel ver gekomen..

M137 Dus het is goed zo?

X137 Ja.. Stilte..

M138 ..Ja.. U koffie wordt koud.. heeft u er wat in? ...Zin in een kopje koffie.... !?

X138 ...En dit was mijn eerste verlies...

M139 Uw eerste verlies? Hoe bedoeld u dat?...

X139 (Declameert Goethe, het gaat over "een eerste liefde")... dat was mijn eerste verlies...

M140 Uw vrouw?..

X140 (Huilt) ..Ik vind het zo erg...

M141 Ja meneer X... dat is zeker erg... (Lange stilte)

.... Kijkt u nog wel naar de wereld om u heen?

X141 Ik vind zoveel dingen niet meer leuk..

M142 Nee...

X142 En de wereld om me heen brengt ook weinig leuks..

M143 Wat bedoeld u met de wereld om u heen? Het journaal, of?

X143 Alles wat de wereld me brengt....

M144 Zoals? Wat brengt de wereld u?

X144 Narigheid.. veel narigheid.

M145 Kunt u dat omschrijven, die narigheid?

X145 uhm... Corry had dat ook, veel narigheid om zich heen...en waarom?

M146 Door mensen?

X146 Ik denk dat uiteindelijk mensen veel narigheid bezorgden...Daar kon Corry slecht tegen..

M147 Onrecht?

X147 Nee, dat was het niet in de eerste plaats... maar het had er wel mee te maken....

Ik weet niet.... hoe laat hebben we het nu?

M148 Het is 10 over 3, dus we gaan naar het einde toe, ik heb nog twee vragen voor u, als u dat goed vindt? (hij beaamt dat)

Heeft u bepaalde leefregels?

X148 Daar ben ik ooit mee begonnen en dat moest ik tot een eind brengen..

maar dat is toch gebeurt...

M150 Het gaat automatisch? U denkt daar niet zo bij na misschien...?

X150 Nee...

M149 Kunt u een regel noemen die u had?

X149 Natuurlijk zijn er regels die mij wel op een standpunt zetten... en waar ik me aan houden wil ...

M150 Heeft u vragen over het leven?

X150 ...Ja... Nee... niet zo duidelijk...

M151 Nee.. Geen 'waarom' vragen, of?

X151 Nee.. en ik wou dat ook niet.

M152 U wilde geen vragen? Want?

X152 Die komen allemaal met antwoorden die mij... niet ter zaken zijn.

M153 U heeft wel vragen maar u wilt eigenlijk geen antwoord erop, bedoeld u dat?

X153 Ik wil best wel vaak, maar ik weet niet.. de antwoorden die daar op gelden ... niet echt voor mij van doen zijn..

M153 Misschien is er wel niet op alles een antwoord...?

X153 Nee... is er ook niet...

M154 Nee...Denken we soms wel he?... Dat we overal een antwoordt op hebben...

X154 Ja... (meneer kijkt met een verraste blik)

M155 Maar op sommige dingen..? .. Of er zijn meerdere antwoorden mogelijk...?

X155 Die antwoorden (op levensvragen) vind ik vaak niet leuk...

M156 U heeft dan liever geen antwoord?

X156 ...Nee... Ik hoop dat ik terugkom naar 'het zijn' samen met mijn vrouw ... als dat mogelijk is... maar ik ben bang van niet.

M157 Op een andere manier misschien? U wilde samen naar 'de eeuwigheid' met haar...?

X157 Ja, maar ik weet niet hoe dat is... dat weet niemand...

M158 Nee, dat weet niemand...

Mag ik u heel erg bedanken voor u tijd en wat u vertelde aan mij?

X158 Ik hoop dat u er wat aan hebt?

M159 Sowieso, is het niet voor mijn onderzoek dan voor mij... Ik hoop dat u het ook fijn vond?

..Ondanks de moeilijke vragen soms...

Hoe vond u het? (het interview)

X159 Soms wat moeilijk..

M160 Ja.. Vindt u dat erg?

X160 Nee.. die moeilijkheden worden opgeroepen en dat is nu eenkeer zo...

M161 Het is zoals het is en het komt zoals het komt... (we lachen samen)

X161 Ja....het zijn duidelijke zaken eigenlijk, dan...

M162 Dank u wel meneer X

X162 Bedankt....

1 Zingeving

M3 En hoe is dat om aan een nieuwe dag te beginnen?

X3 Niet leuk....

M4 Niet leuk... Wat maakt het niet leuk?

X4 Ja, wat maakt het niet leuk...

M5 ...Ziet u ergens tegenop?

X5 Ja...(meneer is geëmotioneerd)

Maar mijn vrouw was er niet meer. En dat was heel erg, een ongelukkige toestand... maar wat moet je ermee? En dat kon ik ook niet aan..

M16 ...En toch zit hier een man voor mij...

X16 (meneer huilt)

M17 Wat heeft u daarbij geholpen?

X17 Niets.

M18 U voelt zich nog net als toen?

X18 Ik voel mij hopeloos. Hopeloos en ik weet niet goed wat ik daar mee aan moet . En waarom ik daar iets mee moet doen en dan wat doen...ik weet het niet ...

M21 ...Blijft er wel iets over? Waar leeft u voor?

X21 Ik hoop dat er een einde aan komt.. hoe dan ook... maar zo kan ik het niet aan.

M22 ...Nee.... Waar put u nog kracht uit dan?.... Om het toch aan te kunnen?

X22 Nee... nee ik weet niet goed wat ik ermee aan moet....

M23 ...U weet niet wat u ermee aan moet...

M55 ... Wachtend, staat er ook...

X55 Ja...

M56 Dat wachten....wacht u ook?

X56 Ja...

M57 Op die rust?

X57 Ja...

M64 Ervaart u wel liefde...?

X64 Heel veel...(Meneer huilt)

M78 Verlangt u daar na? (naar die rust)

X78 (Meneer huilt) Rust, ja...stilte..

X97 Mijn vrouw wou er ook niet meer zijn..

M98 Oké... Was u vrouw ziek? Hoe was dat voor u dat u vrouw er niet meer wilde zijn?

X98 Ongelukkig....

M98 Kon u het begrijpen dat ze er niet meer wilde zijn?

X98 Ja, maar het is toch ongelukkig makend...

M99 Ja.... Want u wilde zo graag nog dat ze bij u was?

X99 .. ja... (huilt)

M100 Mag ik vragen wat uw vrouw had, waar ze ziek van was?

X100 ... Ze was gek op muziek...

M101 Ja? Dat deelde u met haar dan...

X101 (huilt) Ja...

X102 Ze wilde uit het leven stappen, vond ze niet fijn, niet eerlijk..

Ze heeft mij muzikaal gezien geïnspireerd.... Dat vond ik wel..

M110 Doet ze dat nog steeds op een bepaalde manier?

X110 Nee...

M111 Is daardoor de muziek voor u anders geworden?

X111 Ook afgelopen...

M112 Ook afgelopen? Ja...

X112... ja..

M127 Maar u voelt zich nog jong?

X127 Nee, ik voel me niet meer jong...Ik voel me oud. Ik voel me weggeduwd, ik wil niet meer jong zijn...

M128 U wilt niet meer jong zijn?

X128 Nee, ik wil ermee stoppen. Ik wil bij Corry zijn.

M129 Corry, zo heet uw vrouw?

X129 Ja... Stilte. Dit is heel erg ongelukkig.

M130 Is dit het wachten?

X130 Dit is stom wachten. Je wacht op dingen die dan misschien gebeuren... dat is het stomme wachten.

M131 ..ja.. .Heeft u.. Ervaart u een bepaalde balans in het leven, nu?

X131 Nee... ik wil het samen doen met me vrouw...ja... en ik zou niet goed weten hoe ik met een ander verder kan of verder wil. Ik wil niet en ik kan niet.

M133 Zijn er dingen in uw leven die u graag anders had gedaan?

X133 Misschien wel.. we hadden dingen anders kunnen doen...

M134 ... Kunt u wat bedenken?

X134 Moet ik dingen bedenken... ja... Het was erg moeilijk om samen dingen te bedenken, om samen dingen te doen... om samen te zijn, maar zolang heeft Corry niet meer geleefd... Dat was voor haar niet weggelegd.

M135 Dus eigenlijk had u de dingen niet anders kunnen doen al had u gewild?

X135 Ja, wel gewild.

M136 En hoe is dat voor u?

X136 We zijn samen heel ver gekomen..

M137 Dus het is goed zo?

X137 Ja.. Stilte..

X138 ...En dit was mijn eerste verlies...

M139 Uw eerste verlies? Hoe bedoeld u dat?....

X139 (Declameert Goethe, het gaat over "een eerste liefde")... dat was mijn eerste verlies...

M140 Uw vrouw?..

X140 (Huilt) ..Ik vind het zo erg...

M141 Ja meneer X... dat is zeker erg... (Lange stilte)

1.1 Zingeving positief

M55 ... Wachtend, staat er ook...

X55 Ja...

M56 Dat wachten....wacht u ook?

X56 Ja...

M57 Op die rust?

X57 Ja...

M64 Ervaart u wel liefde...?

X64 Heel veel...(Meneer huilt)

X100 ... Ze (zijn vrouw) was gek op muziek...

M101 Ja? Dat deelde u met haar dan...

X101 (huilt) Ja...

M78 Verlangt u daar na?

X78 (Meneer huilt) Rust, ja...stilte..

M135 Dus eigenlijk had u de dingen niet anders kunnen doen al had u gewild?

X135 Ja, wel gewild.

M136 En hoe is dat voor u?

X136 We zijn samen heel ver gekomen..

M137 Dus het is goed zo?

X137 Ja.. Stilte..

1.2 Zingeving negatief

M3 En hoe is dat om aan een nieuwe dag te beginnen?

X3 Niet leuk....

M4 Niet leuk... Wat maakt het niet leuk?

X4 Ja, wat maakt het niet leuk...

M5 ...Ziet u ergens tegenop?

X5 Ja...(meneer is geëmotioneerd)

Maar mijn vrouw was er niet meer. En dat was heel erg, een ongelukkige toestand... maar wat moet je ermee? En dat kon ik ook niet aan..

M16 ...En toch zit hier een man voor mij...

X16 (meneer huult)

M17 Wat heeft u daarbij geholpen?

X17 Niets.

M18 U voelt zich nog net als toen?

X18 Ik voel mij hopeloos. Hopeloos en ik weet niet goed wat ik daar mee aan moet . En waarom ik daar iets mee moet doen en dan wat doen...ik weet het niet ...

M21 ...Blijft er wel iets over? Waar leeft u voor?

X21 Ik hoop dat er een einde aan komt.. hoe dan ook... maar zo kan ik het niet aan.

M22 ...Nee.... Waar put u nog kracht uit dan?... Om het toch aan te kunnen?

X22 Nee... nee ik weet niet goed wat ik ermee aan moet....

M23 ...U weet niet wat u ermee aan moet...

X97 Mijn vrouw wou er ook niet meer zijn..

M98 Oké... Was u vrouw ziek? Hoe was dat voor u dat u vrouw er niet meer wilde zijn?

X98 Ongelukkig....

M98 Kon u het begrijpen dat ze er niet meer wilde zijn?

X98 Ja, maar het is toch ongelukkig makend...

M99 Ja.... Want u wilde zo graag nog dat ze bij u was?

X99 ...Ja... (huilt)

M127 Maar u voelt zich nog jong?

X127 Nee, ik voel me niet meer jong...Ik voel me oud. Ik voel me weggeduwd, ik wil niet meer jong zijn...

M128 U wilt niet meer jong zijn?

X128 Nee, ik wil ermee stoppen. Ik wil bij Corry zijn.

M129 Corry, zo heet uw vrouw?

X129 Ja... Stille. Dit is heel erg ongelukkig.

M130 Is dit het wachten?

X130 Dit is stom wachten. Je wacht op dingen die dan misschien gebeuren... dat is het stomme wachten

M131 ..Ja.. .Heeft u.. Ervaart u een bepaalde balans in het leven, nu?

X131 Nee... ik wil het (leven) samen doen met me vrouw...ja... en ik zou niet goed weten hoe ik met een ander verder kan of verder wil. Ik wil niet en ik kan niet.

M133 Zijn er dingen in uw leven die u graag anders had gedaan?

X133 Misschien wel.. we hadden dingen anders kunnen doen...

M134 ... Kunt u wat bedenken?

X134 Moet ik dingen bedenken... ja... Het was erg moeilijk om samen dingen te bedenken, om samen dingen te doen... om samen te zijn, maar zolang heeft Corry niet meer geleefd... Dat was voor haar niet weggelegd.

X138 ...En dit was mijn eerste verlies...

M139 Uw eerste verlies? Hoe bedoelt u dat?....

X139 (Declameert Goethe, het gaat over "een eerste liefde")... dat was mijn eerste verlies...

M140 Uw vrouw?..

X140 (Huilt) ..Ik vind het zo erg...

M141 Ja meneer X... dat is zeker erg... (Lange stilte)

2 Orde

Wat maakt dat u 's ochtends uit u bed komt?

X2Ja, dat de dag begonnen is... en dat ik weer aan een nieuwe dag begin.

Is er iets wat u grond onder uw voeten geeft? ... Houvast in het leven?

X9 Dat heeft het een tijd gedaan.... maar , hoe zou ik dat noemen, daar ben ik van afgestapt.

M10 Wat heeft u een tijd gedaan?

X10 Uh, dingen doen die het waard waren voor mensen, die in dit geval waard waren voor mij...

M11 En wat was waard voor u?

X11 Het doen en laten... Maar dat hoefde niet meer en dat was heel raar dat dat niet meer hoefde.

M12 Kunt u daar iets over vertellen waarom dat niet meer hoefde? Of wat maakte dat dat niet meer hoefde?

X12 Ik wou er niets mee... stilte....

M13 Waar wilde u niets mee?... Dat is mij niet helemaal helder... het houvast daar begonnen we mee... wat was dat houvast dat u niet meer hoefde? Bepaalde regels?

X13 Ik weet het eigenlijk zelf niet... Mijn houvast was weg.

M14 U houvast was weg en hoe was dat?

X14 Het moeilijke van een houvast te hebben, was dat het er niet meer was...Het was er niet meer.

Ik moet duidelijker zijn misschien... Mijn vrouw leeft niet meer.

M15 U vrouw gaf u houvast, bedoelde u dat?

X15 Ja... (meneer huilt)

Hoe was uw vrouw? Uw houvast?

X19 Ja.. (is verdrietig) wij gingen samen door het leven en nu hebben wij niets meer... Niets meer

M20 Nee...

X20 ... En dan blijft er zo weinig over...

Ik heb u een paar keer mogen ontmoeten tijdens mijn stage met Dorien mee toen had u een mooi gedicht van Goethe, haalt u daar een bepaald soort kracht uit? En muziek..?

X23 Toen wel... (huilend en zowel in het Duits als in het Nederlands het gedicht prevelend..) welke rust is daar.... Er is rust... Rust... Een ademtocht...

M24 Geven die woorden u een bepaalde rust?

X24 Ja....

M43 Wat moet u ermee? ... Is er dan iets anders wat u orde geeft aan uw leven of houvast...

X43 Nee dat vind ik erg moeilijk... Ik heb een boekje.. over God.. ik kom er niet uit...

M44 U vindt het te moeilijk? Of u gelooft het gewoon niet?

X44 Ik kan het niet geloven... Er zijn veel wonderlijke verhalen over God en zijn doen en laten...en wat moet ik ermee?... Ik kan er nergens mee naar toe... (op zoek naar een boek en ik versta meneer X niet goed omdat hij mompelt) Het blijft apart...

X50 (declameert Goethe) wacht maar, wacht maar... rust gij ook.....

M51 Geeft u dat troost? Dat u erbij hoort, "ook jij" staat er in het gedicht?

X51 Ja.. het is niet mijn gedicht he...

M51 Een beetje geworden misschien?

X51 Ja... (Is geëmotioneerd)... het spijt me dat ik het niet vinden kan..

Wat betekent die liefde voor u?

X63 Ja, ik moet zo vaak... vertaald en vertaald en in nieuwe woorden gebruikt... Je weet heel dikwijls niet wat je ermee aan moet..

M76 Stil want de vogeltjes zwijgen....Stilte geeft u een bepaalde rust?

X76 Ja...

M79 En zoals muziek vraag ik me dan af, want u speelt viool. Geeft dat ook een bepaalde soort rust of eigenlijk niet?

X79 Ja... ook onrust...

M80 Ook onrust? Wat geeft dan die onrust?

X80 Ja, er moet wat gebeuren, er is wat spookachtigs aan de hand..

M81 Ja... Wat doet het met u als u muziek maakt?

X81 Onrust en rust...het kan mij beide brengen ...

M82 Het kan u beide brengen..

X82 Ja..

M83 En wat doet het als het onrust geeft?

X83 Dan verdwijnt mijn rust...

X102 Ze wilde uit het leven stappen, vond ze niet fijn, niet eerlijk..

M103 U vrouw had het heel moeilijk? ... Dat lijkt me heel moeilijk dan, om daar naast te leven...?

X103 Ja, maar we konden het aan..

M104 Hoe deed u dat dan? Wat maakte dat u dat aankon?

X105 Samen toch dingen doen, samen muziek maken. Zij kon goed muziek maken.

X115 Ik denk het wel... Sommige mensen hebben een bepaalde onrust. Ja.... haar doen en laten...

M116 Het hoorde bij u vrouw? Haar hele leven?

X116 Ja, zij kon dat..

M117 Accepteerde ze het van zichzelf dat ze een bepaalde onrust had?

X117 Ja, daar had ze wel begrip voor maar het was heel moeilijk voor haar te accepteren, te begrijpen.. te hebben, te doen..

M118 Ja.... Ja... ook moeilijk voor u die er naast stond?

X118 Ja..

M119 Wat gaf u kracht daarvoor, om toch... naast haar te blijven?

X119 Ja het werd mij wel op..... om dingen te doen ook..

M120 Wat u net zei, om samen dingen te doen? Ook praten met elkaar?

X120 Zelf dingen op een rijtje zetten. Dat hebben we samen heel veel gedaan.. gesproken.

M121 Mooi dat u dat samen kon.

X121 Ja... Dat konden wij samen.. en dat was wel wonderlijk.

M122 Ja... mooi dat u dat had...

X122 Ja...(klok slaat) Ik heb later ook veel met haar gesproken...

M123 En wat bracht dat u.. bracht u dat wat?

X123 Ja.. Bracht ons wel bij elkaar..

M127 Maar u voelt zich nog jong?

X127 Nee, ik voel me niet meer jong...Ik voel me oud. Ik voel me weggeduwd, ik wil niet meer jong zijn...

.... Kijkt u nog wel naar de wereld om u heen?

X141 Ik vind zoveel dingen niet meer leuk..

M142 Nee...

X142 En de wereld om me heen brengt ook weinig leuks..

M143 Wat bedoeld u met de wereld om u heen? Het journaal, of?

X143 Alles wat de wereld me brengt....
M144 Zoals? Wat brengt de wereld u?
X144 Narigheid.. veel narigheid.
M145 Kunt u dat omschrijven, die narigheid?
X145 uhm... Corry had dat ook, veel narigheid om zich heen...en waarom?
M146 Door mensen?
X146 Ik denk dat uiteindelijk mensen veel narigheid bezorgden...Daar kon Corry slecht tegen..
M147 Onrecht?
X147 Nee, dat was het niet in de eerste plaats... maar het had er wel mee te maken...

M153 U heeft wel vragen maar u wilt eigenlijk geen antwoord erop, bedoeld u dat?
X153 Ik wil best wel vaak, maar ik weet niet.. de antwoorden die daar op gelden ... niet echt voor mij van doen zijn..
M153 Misschien is er wel niet op alles een antwoord...?
X153 Nee... is er ook niet..
M154 Nee...Denken we soms wel he?... Dat we overal een antwoordt op hebben...
X154 Ja... (meneer kijkt met een verraste blik)

2.1 Orde positief

Wat maakt dat u 's ochtends uit u bed komt?
X2Ja, dat de dag begonnen is... en dat ik weer aan een nieuwe dag begin.

Is er iets wat u grond onder uw voeten geeft? ... Houvast in het leven?
X9 Dat heeft het een tijd gedaan.... maar , hoe zou ik dat noemen, daar ben ik van afgestapt.
M10 Wat heeft u een tijd gedaan?
X10 Uh, dingen doen die het waard waren voor mensen, die in dit geval waard waren voor mij..
M11 En wat was waard voor u?
X11 Het doen en laten... Maar dat hoefde niet meer en dat was heel raar dat dat niet meer hoefde.
M12 Kunt u daar iets over vertellen waarom dat niet meer hoefde? Of wat maakte dat dat niet meer hoefde?
X12 Ik wou er niets mee.... stilte....

Ik heb u een paar keer mogen ontmoeten tijdens mijn stage met Dorien mee toen had u een mooi gedicht van Goethe, haalt u daar een bepaald soort kracht uit? En muziek..?
X23 Toen wel... (huilend en zowel in het Duits als in het Nederlands het gedicht prevelend..) welke rust is daar.... Er is rust... Rust... Een ademtocht...
M24 Geven die woorden u een bepaalde rust?
X24 Ja....

X50 (declameert Goethe) wacht maar, wacht maar... rust gij ook.....
M51 Geeft u dat troost? Dat u erbij hoort, 'ook jij' staat er in het gedicht?
X51 Ja.. het is niet mijn gedicht he..
M51 Een beetje geworden misschien?
X51 Ja... (Is geëmotioneerd)... het spijt me dat ik het niet vinden kan..

M76 Stil want de vogeltjes zwijgen....Stilte geeft u een bepaalde rust?
X76 Ja...

M103 U vrouw had het heel moeilijk? ... Dat lijkt me heel moeilijk dan, om daar naast te leven...?
X103 Ja, maar we konden het aan..
M104 Hoe deed u dat dan? Wat maakte dat u dat aankon?

X105 Samen toch dingen doen, samen muziek maken. Zij kon goed muziek maken.

X115 Ik denk het wel... Sommige mensen hebben een bepaalde onrust. Ja.... haar doen en laten...

M116 Het hoorde bij u vrouw? Haar hele leven?

X116 Ja, zij kon dat..

M117 Accepteerde ze het van zichzelf dat ze een bepaalde onrust had?

X117 Ja, daar had ze wel begrip voor maar het was heel moeilijk voor haar te accepteren, te begrijpen.. te hebben, te doen..

M118 Ja.... Ja... ook moeilijk voor u die er naast stond?

X118 Ja..

M119 Wat gaf u kracht daarvoor, om toch... naast haar te blijven?

X119 Ja het werd mij wel op..... om dingen te doen ook..

M120 Wat u net zei, om samen dingen te doen? Ook praten met elkaar?

X120 Zelf dingen op een rijtje zetten. Dat hebben we samen heel veel gedaan.. gesproken.

M121 Mooi dat u dat samen kon.

X121 Ja... Dat konden wij samen.. en dat was wel wonderlijk.

M122 Ja... mooi dat u dat had...

X122 Ja...(klok slaat) Ik heb later ook veel met haar gesproken...

M123 En wat bracht dat u.. bracht u dat wat?

X123 Ja.. Bracht ons wel bij elkaar..

2.2 Orde negatief

M13 Waar wilde u niets mee?... Dat is mij niet helemaal helder... het houvast daar begonnen we mee... wat was dat houvast dat u niet meer behoefde? Bepaalde regels?

X13 Ik weet het eigenlijk zelf niet... Mijn houvast was weg.

M14 U houvast was weg en hoe was dat?

X14 Het moeilijke van een houvast te hebben, was dat het er niet meer was...Het was er niet meer. Ik moet duidelijker zijn misschien... Mijn vrouw leeft niet meer.

M15 U vrouw gaf u houvast, bedoelde u dat?

X15 Ja... (meneer huult)

Hoe was uw vrouw? Uw houvast?

X19 Ja.. (is verdrietig) wij gingen samen door het leven en nu hebben wij niets meer... Niets meer

M20 Nee...

X20 ... En dan blijft er zo weinig over...

M43 Wat moet u ermee? ... Is er dan iets anders wat u orde geeft aan uw leven of houvast...

X43 Nee dat vind ik erg moeilijk

M79 En zoals muziek vraag ik me dan af, want u speelt viool. Geeft dat ook een bepaalde soort rust of eigenlijk niet?

X79 Ja... ook onrust...

M80 Ook onrust? Wat geeft dan die onrust?

X80 Ja, er moet wat gebeuren, er is wat spookachtigs aan de hand..

M81 Ja... Wat doet het met u als u muziek maakt?

X81 Onrust en rust...het kan mij beide brengen ...

M82 Het kan u beide brengen..

X82 Ja..

M83 En wat doet het als het onrust geeft?

X83 Dan verdwijnt mijn rust...

.... Kijkt u nog wel naar de wereld om u heen?

X141 Ik vind zoveel dingen niet meer leuk..

M142 Nee...

X142 En de wereld om me heen brengt ook weinig leuks..

M143 Wat bedoeld u met de wereld om u heen? Het journaal, of?

X143 Alles wat de wereld me brengt....

M144 Zoals? Wat brengt de wereld u?

X144 Narigheid.. veel narigheid..

M145 Kunt u dat omschrijven, die narigheid?

X145 uhm... Corry had dat ook, veel narigheid om zich heen...en waarom?

M146 Door mensen?

X146 Ik denk dat uiteindelijk mensen veel narigheid bezorgden...Daar kon Corry slecht tegen..

M147 Onrecht?

X147 Nee, dat was het niet in de eerste plaats... maar het had er wel mee te maken...

M153 U heeft wel (levens) vragen maar u wilt eigenlijk geen antwoord erop, bedoeld u dat?

X153 Ik wil best wel vaak, maar ik weet niet.. de antwoorden die daar op gelden ... niet echt voor mij van doen zijn..

M53 Misschien is er wel niet op alles een antwoord...?

X153 Nee... is er ook niet...

M154 Nee...Denken we soms wel he?... Dat we overal een antwoordt op hebben...

X154 Ja.... (meneer kijkt met een verraste blik)

3 Metaforen/beelden

M8 Heeft u een beeld van uzelf?

X8 Dat is heel moeilijk.... Mezelf beschrijven is heel moeilijk... Ik weet het niet... daar heb je het weer, ik weet geen antwoorden. (meneer schudt zijn hoofd).

M28 ... Ik kan het toch niet zo goed verstaan. Ik kan geen Duits. U vertaalde het net een beetje he?

Een ademtocht.. gaat het over wij mensen dat wij een ademtocht zijn?

X28 Ja.... Misschien vind je het in het boek? De rust komt na alle bergen...

M29 Bergen .. Na de bergen komt...?

X29 Rust... Na de bergen komt rust...

M30 Ik zal nog een keer zoeken... (Ondertussen blader ik in het gedichtenbundeltje van Goethe)

... Na de bergen komt rust, heeft u bergen? Wat is voor u een berg?

X30 Dat is het leven

M48 Wat geeft u vleugels?

X48 Die vleugels zijn me afgenomen...die zijn er niet meer....

M49 ...U had ze wel..?

X49 (mompelt) Ik weet het gewoon niet.... en toch Goethe... Een heel klein gedichtje.... ik moet hem toch een keer tegenkomen... vooraan...

X53 Een rust... een adem rust..

M54 Wat geeft u adem rust?

X54 Wat Goethe hier ook aangeeft...

M54 Als u het leest geeft u dat een bepaalde rust?

X54 De vogeltjes die zwijgen..

M58 Ja... Zelfs de vogeltjes zwijgen in het bos...

X58 Je hoeft alleen maar te wachten...

M59 U hoeft alleen maar te wachten?
X59 Ja..)

X62 gelukzalige tijd terug... eenzaam voed ik mijn wonden...

M63 (Ik vertaal zijn woorden die hij beaamt) Eenzaam draag ik het verloren geluk... het geluk op tijd terug...

Begint het weer.. met het liedje waar het mee begint... Met al de heuvels die er bestaan daar zit ook de rust tussen, houvast. Aan de heuvels..

M70 Tussen de heuvels zit de rust... aan de heuvels .. aan de heuvels ook?

X70 Aan en over alle heuvels heen is rust... bespeur je nauwelijks een ademtocht.. Het is er niet het is er wel...

M71 Het is er niet het is er wel...Ja... De vogels in het bos die zwijgen.. hoe vindt u dat?

X71 Prachtig

M72 Wat maakt het prachtig? ... Rust.. stilte? Is dat wat u zo mooi vindt eraan?

X72 Ja... dat is ook zo mooi..

M73 Hoe gaat dat?

X73 Wacht maar...

M74 Wacht maar? ...

X74 Daar vind je ook de rust...

M75 Hoe ziet die rust er dan uit?

X75 Dat zal je in moeten vullen... rust vindt je over alle... Over alle bergen heuvels...Ja. Wat bespeur je daar? Bijna niets meer... nauwelijks een ademtocht..

M77 Een ademtocht.. Als u zo'n gedicht leest wat doet dat met u? (verzorgster komt binnen en vraagt of we koffie willen, ik maak een grapje over het eten en we lachen samen)

X77Ja, dit is ook een gedichtje voor het eten... Het is over alle heuvels te vinden, daar bespeur je nauwelijks wat. Daar komt die "hauch" weer. Die ademtocht... De vogels zijn niet meer dat schetterende en luidruchtige... wat men anders deed.. en dan komt het: 'wacht jij maar, rust jij ook..'

X130 Dit is stom wachten. Je wacht op dingen die dan misschien gebeuren... dat is het stomme wachten. Ik wil graag met mijn vrouw de eeuwigheid in... hoe dan ook. . (geëmotioneerd)

X156 Ik hoop dat ik terugkom naar 'het zijn' samen met mijn vrouw ... als dat mogelijk is... maar ik ben bang van niet.

M157 Op een andere manier misschien? U wilde samen naar 'de eeuwigheid' met haar...?

X157 Ja, maar ik weet niet hoe dat is... dat weet niemand...

M158 Nee, dat weet niemand...

4 Levensbeschouwing

M62 Dat neemt u met u mee, dat gedicht?

X62 Ja... (leest voor zowel in het Duits als Nederlands, ik versta alleen het Nederlands)

M86 .. Luistert u wel eens gewoon naar muziek.. ?

X86 Ja...

M87 Houdt u daarvan?

X87 Het is voor mij..... het komt op me af en het wil mij wat doen... Het doet mij ook wel wat..

M88 En hoe vindt u dat, dat het wat met u doet?

X88 Het is er.. het is daar...

M89 En het is goed? ...

X89 ..Ja...

M90 ...Zijn er dingen in het leven waar u dankbaar voor bent?

X90 De muziek natuurlijk en wat eraan vast zat...

M90 Dat u viool kunt spelen..?

X90 Ja..

M91 En wat eraan vast zat, u bedoeld medemuzikanten of wat bedoeld u daarmee?

X91 Ja, mijn maatjes, men maakt samen met jou muziek..

M92 ja... dus daar bent u dankbaar voor?

X92 Ja..

M93 ... Zijn er ook dingen waar u zich verantwoordelijk voor voelt?

X93 .. Ja... dat zou de muziek kunnen doen.

M94 Dat u het op een goede manier brengt, bedoeld u?

X94 .. Ja..

M95 En verantwoordelijkheden? ... Bijvoorbeeld ook naar uw vrouw?

X95 Ja.. maar dat is er niet meer...(geëmotioneerd)

M96 ...Maar ze is er niet meer... ongelooflijk... bijna niet te begrijpen lijkt me..

X96 Niet te verklaren.. ongreepbaar... mijn vrouw is er niet meer... onverklaarbaar..

M97 Onverklaarbaar...Onbegrijpelijk?

Ze heeft mij muzikaal gezien geïnspireerd.... Dat vond ik wel..

M110 Doet ze dat nog steeds op een bepaalde manier?

X110 Nee...

M111 Is daardoor de muziek voor u anders geworden?

X111 Ook afgelopen...

M112 Ook afgelopen? Ja...

X112... ja..

M113 De rust of nog onrust?

X113 Ik heb de rust nog niet gevonden... Wel gezocht niet gevonden

M114 Niet gevonden, nee...

M124 Bij elkaar... Ja...Dus die moeite van u vrouw heeft u ook bij elkaar gebracht? Of mag ik dat niet zo zeggen?

X124 Nee, dat kan wel .. Ja, ja dat kan wel dat is mogelijk.

M125 Dat denk ik ook...

X125 Zo zijn we samen ook oud geworden..

M150 Heeft u vragen over het leven?

X150 ...Ja... Nee... niet zo duidelijk...

M151 Nee.. Geen 'waarom' vragen, of?

X151 Nee.. en ik wou dat ook niet.

M152 U wilde geen vragen? Want?

X152 Die komen allemaal met antwoorden die mij... niet ter zaken zijn.

M155 Maar op sommige dingen..? .. Of er zijn meerdere antwoorden mogelijk...?

X155 Die antwoorden (op levensvragen) vind ik vaak niet leuk...

M156 U heeft dan liever geen antwoord?

X156 ...Nee...

Hoe vond u het? (het interview)

X159 Soms wat moeilijk..

M160 Ja.. Vindt u dat erg?

X160 Nee.. die moeilijkheden worden opgeroepen en dat is nu eenkeer zo...

M161 Het is zoals het is en het komt zoals het komt... (we lachen samen)

X161 Ja....het zijn duidelijke zaken eigenlijk, dan...

5 Geloof

M34 Gelooft u ergens in?

X34 Niet meer...

M35 Niet meer?

X35 Nee...

M36 Hoe komt dat? ...

X36 Er zijn dus talloze zaken geweest die mij een idee van het geloof gaven en die is er niet meer.

M37 Misschien gaat er een vraag aan vooraf... waar geloofde u in? Vroeger?

X37 Dat is het verhaal, noem maar het verhaal van God.. en dat is een zeer wonderlijk verhaal ..

M38 De Bijbel?

X38 Ja ook, maar wat moet ik daar mee?

M39 ...Wat maakte dat u daar niet meer in geloof?

X39 Er kwam iets aparts .. er kwam iets nieuws iets anders maar dat was mijn geloof niet..

M40 Hoe was u geloof dan?

X40 Een wondere zaak.... maar dat is er niet meer...

M41 Niet? Waar is het niet meer? (Ik kan meneer slecht verstaan)

X41 Het is niet meer in mijn zijn.

M42 U vindt het niet meer wonderlijk?

X42 Wat moet ik ermee?

... Ik heb een boekje.. over God.. ik kom er niet uit...

M44 U vindt het te moeilijk? Of u gelooft het gewoon niet?

X44 Ik kan het niet geloven... Er zijn veel wonderlijke verhalen over God en zijn doen en laten...en wat moet ik ermee?... Ik kan er nergens mee naar toe... (op zoek naar een boek en ik versta meneer X niet goed omdat hij mompelt) Het blijft apart...

U gelooft eigenlijk nergens meer in?

X47 ...Waar geloof je nu wel in .. ik weet het niet... (wederom versta ik dit pas na het af luisteren van de geluidsopname, met de volumeknop op de hardste stand)

Heeft u bepaalde leefregels?

X148 Daar ben ik ooit mee begonnen en dat moest ik tot een eind brengen.. maar dat is toch gebeurt...

M150 Het gaat automatisch? U denkt daar niet zo bij na misschien...?

X150 Nee...

M149 Kunt u een regel noemen die u had?

X149 Natuurlijk zijn er regels die mij wel op een standpunt zetten... en waar ik me aan houden wil ...

Bijlage 3: Analyses van de interviews op thema

In dit hoofdstuk zijn alle gelabelde tekstfragmenten bij elkaar gezet op thema. Vervolgens is daar een samenvatting van gemaakt, zodat daar (in het volgende hoofdstuk) aan de hand van de deelvragen conclusies uitgetrokken kunnen worden.
Het eerste thema is zingeving.

Zingeving positief = A

Zingeving negatief = B

Interview 1:A

- Rust (M/X57)
- Ervaring van liefde. (M/X64)
- Verlangen naar rust. (M/X78)
- Samen zijn/dingen delen met zijn vrouw. (M/X101)
- Berusting. Het is zoals het is. (X136/X137)

Interview 1:B

- Ziet ertegenop om een nieuwe dag te beginnen. (X3/X4)
- Mist zijn vrouw heel erg, weet niet wat hij ermee aan moet. Voelt zich hopeloos. (X15/X18)
- Hoopt dat er een einde komt aan zijn leven want zo kan hij het niet aan. (X21)
- Ongelukkig makend dat zijn vrouw er niet meer wilde zijn. Meneer wilde dat zijn vrouw er nog was. (X98/X99)
- Hij wil stoppen met het leven. Hij wil daar niet meer op wachten. Dit wachten is ongelukkig makend. (X128/X130)
- Meneer weet niet hoe hij verder wil/moet in het leven. (X131)
- Het was moeilijk om samen te zijn (met zijn vrouw) om samen dingen te bedenken en samen dingen te doen. (X134)
- Toen zijn vrouw stierf was dat zijn eerste verlies en hij vindt het heel erg. (X141)

Interview 2:A

- Gaan voor de dingen die je belangrijk vindt. (G5)
- Iets nieuws geeft een uitdaging voor meneer G; hij staat 'open voor' (G5)
- Vertrouwen in zichzelf/ een goed gevoel maakt dat hij dingen doet (G22) (G38)
- Vrijheid, leuke dingen doen. Bijv. samen met zijn zoon. (G23)
- Zich inhouden t.o.v. zijn zoon, zodat zijn zoon de ruimte krijgt om het op zijn manier te doen. (G26)
- Eigen keuzes maken (G39)
- Leuke dingen doen, hebben. (G50)
- Boosheid moet even bezinken. Dan trekt meneer zich even terug, anders zegt hij dingen die hij niet meent. (G62/G63)
- Jezelf in de hand kunnen houden. (G64)
- Openheid naar andere mensen en hun rol/talenten daarbij. (G70)

Interview 2:B

- Geen eigen keuze hebben. Meneer vindt dat men geen rekening houdt met het individu (G8)
- Men moet meer kijken in het belang van de cliënt. Daarin zijn medewerkers soms te moeilijk. (G12)
- Geld maakt niet gelukkig maar er is een bewustwording bij meneer dat als je geen geld hebt om dingen te ondernemen dan is dat wel een gemis. (G23)
- Schokkende dingen, dingen waar je geen invloed op hebt. Zijn scheiding maakte dat er twee partijen ontstonden. (G39)
- Moeilijk als mensen niet willen leven. (G43)
- Meneer vindt plichtplegingen zwaar als het niet van twee kanten komt. (G46)
- Meneer vindt het niet fijn dat hij erop aangesproken wordt door zijn moeder als de relatie met zijn broer niet goed verloopt. Hij wil zich niet schuldig voelen. (G46)
- Hij is teleurgesteld dat zijn broer geen initiatief neemt tot contact met hem. (G47)

- Boos wanneer mensen moedwillig dieren kwaad doen. (G51)
- Soms is het jammer dat je weinig kunt sparren om vrij te discussiëren. Meneer is bezig met toekomst (het welbevinden van de cliënt) maar de meeste mensen met het korte termijn. Daar heeft meneer wel eens last van. Voor zijn gevoel moet meneer soms alles alleen doen, ook wat niet bij zijn takenpakket hoort. (G64/G65)

Interview 3:A

- Fijn om een ander te helpen. (P1)
- Proberen om van elke dag wat leuks te maken. (P8)
- Het beste uit jezelf te halen. (P8)
- Fijn om het een ander naar de zin te maken. (P11)
- Boeken lezen, met de kat op schoot zitten. (P13)
- Elkaar helpen, een ander gelukkig zien. (P14)
- Doorzetten om je doel te bereiken. (P23/P24/P25)
- Dat ze er mag zijn, dat ze zelf ook belangrijk is. (P16)
- Werken met mensen. (P22)
- Doelen stellen die je waar kan maken. (P27)
- Leven in het nu. (P29)
- Dromen over werken met mensen en dieren en daarin al kleine stapjes zetten. (P26)
- Genieten van de dingen die je wel kunt. (P51)
- Mevrouw probeert in situatie waarin ze boos is, niet te snel te reageren. Een stapje terug te doen. (M63)
- De dood kan ook iets heel moois zijn. Soms is het goed zo. (P89)
- Ze zou graag willen dat niemand meer hoeft te lijden: 'Een ideaal beeld, maar ja..'(P96)

Interview 3:B

- Ze vindt het moeilijk om alleen te zijn. (P11/P12)
- Als het niet lukt om andere mensen te helpen dan vindt ze het moeilijk om dat los te laten. (P15)
- Het was eerst de ander en dan pas mevrouw zelf. Zoekt naar een balans daarin. Mevrouw kan problemen heel erg naar zichzelf toetrekken. (P15)
- Het leven kost haar energie nu ze dystrofie in haar hand heeft. Ze is veel kwijtgeraakt daardoor of gaat nog kwijtraken. (P50)
- Ze wordt ongelukkig van de dystrofie in haar hand. Ze vindt het ook lastig als ze haar doelen niet kan bereiken. (P57)
- Mevrouw mist nog een balans tussen werken en privé. Dat vindt ze moeilijk. Ze is bijvoorbeeld te lang doorgegaan met alle ballen in de lucht te houden. (P73)
- Mevrouw vindt mensen met name de ouderen, niet vrij. Ze zitten opgesloten in hun huisje in afwachting of er een verzorger of familielid lang komt. (P97)

Interview 4:A

- Zin om op te staan en de dingen te doen die moeten gebeuren. (T4 t/m T8)
- Geniet van de vrijheid buiten op straat door de post te bezorgen. (T26)
- Belangrijk als haar kinderen gelukkig zijn, dat het daar goed mee gaat. (T32)
- Een grote tuin en mevrouw houdt van bedrijvigheid om haar heen. (T38)
- Fijn dat ze haar moeder nog heeft. (T81)
- Goede keuzes gemaakt. (T90)
- Mevrouw is gelukkig als de mensen om haar heen ook gelukkig zijn. (T91)

- Mevrouw vindt de wereld om zich heen wel goed. (T103)
- Geniet van het buiten zijn, rust. Even niemand om haar heen, kan ze haar hoofd leegmaken.(117)
- Door te praten en na te denken probeert mevrouw zorgen te kanaliseren. (T146)

Interview 4:B

- Ze neemt het verdriet met zich mee. (Haar vader en vriendin zijn beide op zeer jonge leeftijd gestorven.) (T65)
- Er is veel leed om mevrouw heen. (T67)
- De dood is gewoon afschuwelijk vooral als je jong bent. (T68)
- De dood is moeilijk, vooral omdat de kinderen het niet begrijpen. Bij het graf vind je niets. Ze willen dat hij terugkomt en dat gebeurt natuurlijk niet. (T74)
- Het is moeilijk om te zien voor mevrouw dat de mensen die dicht bij haar staan moeten lijden aan ziektes en een scheiding. (T93)
- Haar baas wil dat ze binnen gaat werken (bij de post) maar dat wil ze niet, daar kan ze zich nog niet bij neer leggen.(T124)
- Als het leven je niet genadig is dan heb je zorgen. (T145)

Interview 5:A

- Geniet ervan als een maaltijd goed gelukt is, een kind die blij is, of als ze zichzelf fijn voelt. (O14)
- Fijn als ze wat kan betekenen voor iemand. (O35)
- Geniet ervan als ze zonder zakjes en pakjes zelf een gezonde maaltijd bereidt.
- Wil graag rust, stilte en mooi weer waar ze woont. (O44)
- Het goede doen, wat in je eigen vermogen ligt. (O56)
- Fijn als iemand lief voor je is of moeite voor je doet. (O57)
- Het hebben van een gezin, een huis, maakt mevrouw wel blij. (O97/O99)
- Fijn dat je dingen in je leven zelf kunt sturen. (O119)
- Hoopt dat haar kinderen een happy family krijgen. (140)

Interview 5:B

- Toen mevrouw geen werk meer had voelde ze zich soort van nutteloos. (O26)
- Mevrouw vond het lastig om zonder werk haar leven in te vullen. Moeilijk dat er dan automatisch geen mensen meer zijn die aan je vragen hoe het gaat. (O29)
- Ze maakt zich boos over kleine dingen: dat haar kinderen hun tas niet opruimen bijv. maar ook over grote levensvragen: dat mensen elkaar dingen aandoen. (O50)
- Moeilijk als mensen de ene persoon wel helpen en de ander niet. (O54)
- Mevrouw vindt het lastig om daar zelf ook goed in te handelen. (O56)
- Mevrouw vindt de gevolgen van haar whiplash moeilijk, ook omdat het ongeluk haar overkomen is. (O90)
- Graag was ze, toen ze nog geen kinderen had, de wijde wereld ingetrokken. (O101)
- Ze had er meer van willen genieten. (O102)
- Ze moet veel doen om het vertrouwen te krijgen dat het allemaal wel goed komt in het leven. Je moet er hard voor werken. (O118/O120)
- De dood is eng. Misschien komt er wel niks, ze denkt dat er niks komt. Mensonwaardig dat je dan opgegeten wordt door beestjes.(O152/O154)
- Ze wil wel verlost worden van het leven. Ze vindt het leven moeilijk. (O158/O160)
- Ze vindt dat ze zelf te hoge verwachtingen en eisen stelt aan zichzelf en anderen. (O161)

- Het is moeilijk als dingen je overkomen, waar je zelf niet voor kiest. (O161)
- Met het woord 'Genade' kan mevrouw niet zoveel. Vergeven vindt ze moeilijk. Dat kan ze niet altijd met alles. Gedachten maakt dat ze daar wel eens in blijft hangen. (O163/O164)
- Vrijheid koppelt ze aan oorlog. Vrijheid kan in veel dingen zitten; financieel onafhankelijk, vrij zijn van veel gedachten zou ook wel heel fijn zijn. (O166)
- Ze zou graag wat luchtiger in het leven staan, niet alles zo zwaar zien. Gewoon wat blijer 'Overall'. (O167)

Analyse van het thema: 'Orde'

Orde positief = A

Orde negatief = B

Interview 1.A

- Meneer komt 's ochtends zijn bed uit omdat de dag weer begonnen is. (X2)
- Dingen doen die het waard waren voor mensen, in ieder geval voor meneer zelf. Maar daar is meneer op een gegeven moment van afgestapt omdat het niet meer hoefde. Heel gek zoals meneer het zelf noemt. (X10/X11)
- Het gedicht van Goethe geeft meneer een bepaald soort kracht en rust. (X10/X11)
- In het gedicht staat 'ook jij', dit geeft meneer troost. Troost dat hij er ook bij hoort. (X51)
- Stilte geeft meneer rust. (X76)
- Zijn vrouw had het heel moeilijk in het leven maar samen konden ze het aan, door samen dingen te doen, samen muziek maken. (X103/X105)
- Door zelf dingen op een rijtje te zetten, samen veel gesproken. Hierdoor konden ze het aan. (X120)
- Het was wel wonderlijk dat ze samen konden praten, het heeft ze dichter bij elkaar gebracht. (X121/X123)

Interview 1.B

- Meneer zijn houvast is weg. Zijn houvast was zijn vrouw. (X15)
- Ze gingen samen door het leven en nu hebben ze niets meer. En dan blijft er zo weinig over. (X19/X20)
- Meneer zijn houvast is weg en hij vindt het erg moeilijk om een ander houvast te vinden. (X43)
- Muziek maken geeft meneer rust maar ook onrust. Er moet wat gebeuren er is wat spookachtigs aan de hand. (X80)
- Als meneer onrust heeft dan verdwijnt zijn rust. (X83)
- De wereld brengt meneer weinig leuks, alleen maar narigheid. (X143)
- Corry (zijn vrouw) had ook veel narigheid om zich heen, daar kon ze slecht tegen. (X146)
- Die narigheid had wel te maken met onrecht. (X147)
- Meneer heeft wel levensvragen die hij wel beantwoord wil zien maar de antwoorden die daarop gelden zijn geen antwoorden voor hem. Er is niet op alles een antwoord al denken we soms van wel. (X153) (X154)

Interview 2.A

- Meneer komt zijn bed uit, meestal omdat hij naar zijn werk moet. Voor zijn zoon en voor de verzorging van zijn hond. (G2) (G26)
- Toen zijn vader overleed was hij degene die van alles regelde, er moeten dingen gebeuren

daarna kun je misschien verwerken. (G17)

- Als zijn zoon achter het stuur zit dan houdt hij zich in qua commentaar, omdat hij dat zelf heel irritant zou vinden. Je inleven in de ander. (G26)
- Gaandeweg zijn leven ontdekt hij wat het goede is, niet altijd even bewust. (G37)
- In je eigen huis moet je je goed voelen en als dat niet zo is dan moet je dingen veranderen. Meneer houdt ook van duidelijkheid. Hij wil graag weten waar hij aan toe is. (G59)
- Zijn leefregels komen uit een stukje opvoeding. Waarden en normen. (G67)
- Naar zijn zoon toe denkt meneer dat hij het toch niet zo gek gedaan heeft. Hij ziet zijn zoon meer als een gelijke. (G67)
- Zijn zoon staat centraal, daarbij doet hij de opvoeding niet alleen. Ook zijn ex-vrouw, ex-schoonouders en ouders hadden een rol daarin. (G70)

Interview 2:B

- Soms gaat meneer maar door, want de plicht roept. Werken, de hond er is altijd wel iets. (G9)
- Meneer heeft soms juist wel die verplichting nodig. Zijn huis heeft onderhoud nodig maar dat komt er dan niet van omdat niemand hem verplicht. (G26)
- Meneer heeft een oudere broer die het af liet weten wat betreft de geldzaken van hun ouders, hierdoor heeft meneer het op zich genomen: 'Maar dan passeer je wel je broer'. Maar aan de andere kant vraagt meneer geen toestemming aan zijn broer of zijn ex-vrouw op de kaart mag wanneer hun ouders gestorven zijn. (G49)
- Meneer wil dat mensen zich aan de afspraak houden want hij is een man van de klok. Wanneer ze dat niet doen dan zegt hij daar niets van en gaat het ten koste van meneer. (G59)
- Eerlijkheid vindt meneer belangrijk en het doet hem wel eens snerpand pijn als dat geschaad wordt. (G60)
- Leefregels heeft hij van een stukje opvoeding. Hij had een vrij strenge vader. Die opvoeding projecteert meneer wel eens op zijn eigen zoon en dan vraagt meneer zich af of hij wel genoeg doet. (G67)
- Meneer wil een goed voorbeeld zijn voor zijn zoon. Daarbij maakt hij zich wel zorgen; denkt hij wel daar en daar aan? Soms was meneer kapot na een weekend met zijn zoon. Hij wil er toch voor hem zijn. (G68)

Interview 3.A

- Ze staat in gedachten op met haar familie en vriend. En haar werk dat ze leuk vindt, van geniet. (P4)
- Haar houvast is haar familie. Zij zorgen voor haar voor een stabiele omgeving waar ze altijd op terug kan vallen. (P9)
- Ze trekt problemen minder snel naar zich toe door een hele hoop training en doordat haar oma euthanasie heeft gepleegd. Hierdoor zag ze in dat het soms goed is om voor jezelf te kiezen. Ze was een van de weinige die het wel begreep (P17)
- De dystrofie in haar hand maakte dat ze bij een psycholoog terecht kwam. Deze leerde haar dat ze met kleine stapjes ook al heel veel doet. (P30)
- Op haar werk geniet ze van het samen zijn. (P31)
- Het is zoals het is en het is goed. (P34)
- Haar vriend geeft orde aan haar leven, van zichzelf is ze nogal chaotisch. (P37)
- Dystrofie en haar oma hebben haar een andere kant op doen gaan in het leven. Het maakte dat ze zich af vroeg: 'Wie ben ik en wat wil ik?' (P47)

- Ze wordt gelukkig van haar familie, haar kat en de zon. Ze is opgegroeid in een liefdevol gezin. Dit is voor haar een voorbeeld. Ze ziet heel veel liefde bij haar ouders en daar kan ze erg van genieten. (P55/P56)
- Als ze zelf dingen niet goed heeft gedaan doet ze navraag bij haar collega's. Hoe zouden zij het doen? (P64)
- Doordat ze eigenwijs is kan ze toch door in moeilijke tijden. Ook haar familie helpt haar daarbij. (P71)
- Toen mevrouw merkte dat het niet goed ging met de ontwikkelingen van haar hand, dacht ze stop nu maar. (P75)
- Als dingen boven haar pet gaan dan vraagt ze om hulp en anders gaat ze het uitzoeken. (P81)

Interview 3.B

- Mevrouw heeft veel assertiviteit en faalangsttrainingen gehad, maar daar heeft ze voor haar gevoel niet veel aan gehad. (P20)
- Ze vindt het vooral moeilijk als ze haar collega's in de zorg hard ziet werken, dan mist ze dat gigantisch. (P31)
- Mevrouw is heel chaotisch. Ze moet echt dingen opschrijven en plannen. Haar vriend helpt haar daarbij. Dat heeft ze ook wel nodig. (P38)
- Ze merkte aan haar omgeving dat het niet goed ging. Haar sociale leven ging ten koste van alles. Op een gegeven moment kon ze niet meer. (P74)

Interview 4.A

- Stabiliteit in haar leven geeft mevrouw houvast, zoals haar gezin. Dat ze er zijn en dat ze voor ze aan de gang moet. (T13/T15)
- Het geeft mevrouw rust dat ze het baantje bij de bakker erbij heeft. Daar probeert ze nog wat meer uren te krijgen. (T18)
- Als ze haar nu bij de post ontslaan dan maakt het niet uit dan heeft mevrouw toch al wat anders. (T25)
- Het is fijn om werk te hebben omdat je dan een doel hebt waar je naar toe kan. Het heeft ook iets te maken met onafhankelijk zijn, jezelf redden. (T29/T30)
- Als ze het thuis goed geregeld heeft dan geeft dat haar orde in het leven. (T33)
- Haar moeder geeft haar geborgenheid. Andersom probeert ze er voor haar moeder te zijn door veel op visite te gaan en met regelmaat voor haar te koken. (T84/T87)
- Het helpt mevrouw als ze met haar man over problemen praat. (T96)
- Ze voelt zich verantwoordelijk voor haar kinderen, ze heeft ze zelf op de wereld gezet. (T106)
- Mevrouw ervaart het leven als goed. Er is een bepaalde balans, stabiliteit. (T111/T112)
- Haar werk, kinderen en man geven haar stabiliteit. Als ze het goed heeft dan heeft ze het goed. (T115)
- Ze heeft altijd wel een doel in het leven. (T165)

Interview 4.B

- Het postbedrijf waar mevrouw werkt is een aflopende zaak. Mevrouw werkt er al 18 jaar maar dat maakt ze niets uit. (T20)
- Haar schoonzus is ernstig ziek en gaat scheiden. Daar is mevrouw erg verdrietig van. (T95)
- Onrecht is moeilijk, dat moet ze verwerken. (T98)

Interview 5.A

- Structuur geeft mevrouw grond onder haar voeten. Puur tijd, van moment tot moment gaan. (O9)
- De structuur helpt haar. Het is een leidraad. Haar gezin, en ze doet het ook zelf door een dagindeling te maken. (O16/O17)
- Eerst zorgde haar werk voor structuur, nu moet ze dat zelf doen. Hierdoor wordt ze minder geleefd. (O21)
- 'Je wordt geleefd' bedoeld ze niet negatief. Als je werkt dan wordt je ergens verwacht. Dat is wel gemakkelijk. (O22)
- Zonder werk heb je weer tijd om oude vriendschappen nieuw leven in te blazen en nieuwe vriendschappen aan te gaan. (O30)
- Structuur geeft mevrouw orde. (O40)
- Je hele leven is bepalend voor wie je nu bent. (O83)
- Haar kinderen geven haar de kracht om toch door te gaan. 'Je wilt er toch voor hen zijn.' Doorzetten al wil je het liefst in bed blijven liggen. (O91/O96)
- Werken heeft haar geld gebracht waardoor ze een huis kon kopen. Het heeft haar ook zekerder gemaakt. Ze werd gezien in de organisatie en mensen vinden het prettig als je er bent. (O105)
- Het geeft mevrouw vertrouwen door zelf over de dingen na te denken en dan stappen daarin te nemen. (O122)
- Je kunt niet altijd zeggen wat je denkt. Mevrouw probeert een ander niet te kwetsen en eerlijk te zijn. (O130)
- Voor haar kinderen vindt ze het belangrijk dat ze niet schelden, kwetsen of pesten. Dat ze het geluk achterna gaan. (O133)
- De kinderen mogen niet enorm tegen ons tekeer gaan of heel onbeleefd zijn. En we willen dat ze gewoon hun dingen doen zoals naar school gaan en er ook moeite voor doen. Dat is belangrijk want school bepaalt de rest van je leven en dat doet de maatschappij ook. (O137)

Interview 5.B

- Mevrouw komt haar bed uit omdat ze al wakker is en denkt van ik ga maar douchen e.d. Mevrouw is een slechte slaper. (O2/O5)
- Bij een auto-ongeluk heeft mevrouw een whiplash opgelopen dat haar veel pijn en snel vermoeid heeft gemaakt. (O86/O87)
- Haar eigen onzekerheid maakt dat mevrouw nee zegt om voor daklozen te koken terwijl ze dat eigenlijk wel graag wil. Ze is bang wat anderen van haar zullen vinden. (O114)
- Ze ervaart veel disbalans door haar whiplash. Hierdoor kan een dag totaal anders verlopen dan ze eigenlijk gepland had, dan ze eigenlijk wilde. (O125)
- De maatschappij is erg verhard de laatste jaren. Er wordt veel van je verwacht. Je moet maar zorgen dat je werk vindt, dat je het financieel allemaal aankunt. En er is veel gehaast en gestres. Er wordt minder naar je omgezien, eerst het eigen belang en bedrijfsbelang en jouw belang is pas als allerlaatste aan de beurt! (O141/O142)
- Mevrouw ervaart 'Overall' een bepaalde onvrijheid. Je zit toch in een systeem of structuur. Mevrouw heeft er zelf voor gekozen en ze is blij met haar gezin maar daardoor heeft ze ook veel minder vrijheid. (O169/O170)

Analyse van het thema: 'Metaforen/Beelden'

Interview 1

Welke metaforen/beelden gebruikt meneer X?

- Meneer vindt het moeilijk om zichzelf in een beeld te omschrijven. 'Daar heb je het weer, ik weet geen antwoorden.' (X8)
- Mensen zijn een ademtocht. De rust komt na alle bergen. De bergen dat is het leven. (X28/X30)
- Vleugels zijn meneer afgenomen, die heeft hij niet meer. (X48)
- Rust een adem rust. 'De vogeltjes die zwijgen' staat in het gedicht van Goethe. Die woorden geven meneer rust. (X53/X54)
- Je hoeft alleen maar te wachten, dan vindt je ook rust. (X58)
- 'Gelukzalige tijd terug' 'Eenzaam voed ik mijn wonden.' (X62)
- 'Met al die heuvels die er bestaan, daar zit ook de rust tussen.' Houvast. Aan de heuvels. (X69)
- Aan en over alle heuvels heen is rust... bespeur je nauwelijks een ademtocht.. Het is er niet het is er wel... (X70)
- De vogels in het bos die zwijgen vindt meneer prachtig. (X71)
- De rust en stilte vindt meneer er ook zo mooi aan. (X72)
- In het wachten ervaart meneer rust. (X74)
- Die rust zal je zelf in moeten vullen. 'Rust vindt je over alle bergen, heuvels. Daar bespeur je niets meer, nauwelijks een ademtocht.' (X75)
- De vogels zijn niet meer dat schetterende, dat luidruchtige, dat wat men anders deed. En nu komt voor meneer het belangrijkste: 'Wacht maar, rust jij ook' (X77)
- Meneer wil graag met zijn vrouw 'De eeuwigheid in.' Hoe dan ook. (X130)
- Hij hoopt dat hij terug kan naar: 'Het zijn, samen met zijn vrouw' maar hij is bang dat dat niet mogelijk is. (X156)
- Meneer wil samen met zijn vrouw naar 'De eeuwigheid', maar hij weet niet hoe dat is. Dat weet niemand. (M/X157)

Interview 2

Welke metaforen/beelden gebruikt meneer G?

- De dingen des levens maakt dat meneer uit zijn bed komt, de levende haven zoals zijn hond. (G3)
- Meneer ziet zichzelf als een optimist. Zijn glas is altijd halfvol. Hij houdt van uitdagingen. Dat heeft meneer nodig als drijfveer om er weer energie uit te halen. (G5)
- Het geeft meneer grond onder de voeten als hij wat kan betekenen voor een ander. Als hij iets tot stand brengt. (G12)
- Zijn zoon geeft meneer vleugels, als hij het goed doet. Dat meneer zelf een stabiele factor is voor velen en het geeft meneer vleugels om aan iets nieuws te beginnen. (G14)
- Het leven geeft meneer het leven. Meneer moet er niet aan denken dat hij eens dood zal gaan. Hij houdt van het leven. (G42)
- Meneer geeft zijn ex-vrouw bij de zelfmoord van haar vriendin het advies om: 'Er niet in te blijven hangen.' Ze heeft zelf die keuze gemaakt. Maar het blijft wel een dag 'Met een zwart randje.' En ze zal optimaal stil staan bij haar. (G43)
- Voor meneer zijn fundamenten in het leven een balans dat waar je woont, je daar met plezier woont en je dat als je 'Veilige haven' ziet. (G59)
- De dood is voor meneer dat je elkaar niet meer ziet. 'Onwerkelijk' (G72)
- Verlost zijn van schulden, pijn, van iets negatiefs, geeft meneer opluchting en ook een stukje vrijheidsgevoel. Een bevrijding. (G73/G74)

Interview 3

Welke metaforen/beelden gebruikt mevrouw P?

- Mevrouw weet wat ze wil. Ze is niet zoekende in: 'Van wat moet ik nu?' (P7)
- De vraag: 'Is er meer tussen hemel en aarde?' vindt mevrouw wel mooi als mensen daarin kunnen geloven maar zelf kan ze zich daar geen voorstelling van maken. (P46)
- Toen ze lichtstralen door de wolken heen zag schijnen dacht mevrouw dat dat haar oma wel had kunnen zijn. (P91)
- Een keer zag ze drie lichtstralen en dat waren haar beide oma's en de opa van haar vriend. Het was een mooi beeld dat ze daar met zijn drieën zaten. (P92)
- Op de vraag wat dat beeld met haar deed zie mevrouw: 'Niet zoveel.' Maar het was wel een mooi beeld. (P92/M,P93)

Interview 4

Welke metaforen/beelden gebruikt mevrouw T?

- Mevrouw ziet zichzelf als 'goed.' Goed is bij mevrouw 'vrolijk.' (T9/T10)
- Op de vraag: 'Wat geeft je vleugels?' weet ze geen antwoord. (T16)

Interview 5

Welke metaforen/beelden gebruikt mevrouw O?

- Mevrouw ziet zichzelf als iemand die geleefd heeft en nog steeds leeft, nog steeds verder gaat. (O7)
- 'Geleefd heeft' in de zin van: mevrouw heeft wel wat opgebouwd. Een gezin, gewerkt het hele verhaal. (O8)
- Mevrouw weet niet wat haar vleugels geeft. Ze kent de uitdrukking wel van de reclame van 'Red bull'. (O11/O12) I

Analyse van het thema: 'Levensbeschouwing'

Interview 1

Hoe kijkt meneer X aan tegen het leven?

- Het gedicht van Goethe neemt meneer met zich mee. (X62)
- Muziek komt op meneer af en het wil wat met hem doen en het doet hem ook wel wat. En dat is goed (X87/X88)
- In zijn leven is meneer dankbaar voor de muziek en voor wat eraan vast zat; zijn medemuzikanten. (X91)
- Meneer voelde zich verantwoordelijk om de muziek op de juiste manier te brengen. (X94)
- Zijn vrouw is er niet meer en dat vindt meneer onverklaarbaar, onbegrijpelijk. (X96)
- Zijn vrouw heeft hem muzikaal gezien geïnspireerd, maar dat is afgelopen nu zij er niet meer is. (X110/X111)
- Meneer heeft wel naar rust gezocht maar heeft die nog niet gevonden. (X113)
- De moeite die zijn vrouw had met het leven heeft hen dicht bij elkaar gebracht. (X124)
- Meneer wilde geen vragen over het leven stellen omdat 'ze' dan met antwoorden komen die hem niet ter zake zijn. Dan heeft meneer liever helemaal geen antwoord. (X152/X156)
- Meneer vond de interviewvragen soms wat moeilijk maar dat is nu een keer zo. Het komt zoals het komt. Meneer vindt het eigenlijk duidelijke zaken, dan. (X161)

Interview 2

Hoe kijkt meneer G aan tegen het leven?

- Keuzevrijheid vindt meneer heel belangrijk. Je moet er zelf in geloven. (G6)
- Bepaalde verplichtingen moeten, dat is inherent aan je functie. Dan had meneer andere keuzes moeten maken maar hij heeft wel voor deze functie gekozen omdat hij denkt dat hij

dat goed kan. Het leven is niet alleen maar lachen, gieren, brullen. Het hoort erbij. (G11)

- Meneer put kracht uit degene die hem dierbaar zijn. Waar hij een voorbeeld voor moet zijn. Die kracht komt vanuit hemzelf, doorzetten. 'De ander niet verlaten.' Daar is meneer trots op. (G16)

- Ieder gaat op eigen wijze met dingen om, je kunt een ander niet verplichten om hetzelfde te doen. (G18)

- Meneer is trots op het stabiele, dat hij er was. Als je een keuze gemaakt hebt dan moet je er ook voor gaan. En ja, wat is de juiste keuze? (G20)

- Hij maakt zich boos als anderen hun kop laten hangen. Als ze in bedreigingen denken. Als je iets wilt, ga er dan voor. Meneer heeft een meldpunt opgezet voor mensen die vereenzamen, zodat ze niet tussen het wal en schip terechtkomen. (G28)

- Meneer maakt zich boos over onrecht, mensonwaardig. Je moet het met elkaar zien te rooien, maar als ze dan niet meewerken, dat vindt meneer lastig. Maar hij laat zich daardoor niet ontmoedigen. (G29)

- Hij is gescheiden maar hij probeert het beste te doen. Wederzijds begrip voor elkaar tonen want je hebt wel een kind samen. Het negatieve slijt, zie juist het positieve, het goede van de mens. Oordeel niet, het belangrijkste is dat (je moeder) gelukkig is. Dingen lopen zoals ze lopen. (G35)

- Het belangrijkste is om de moed te hebben. Meneer hoort een heleboel mensen over idealen maar ze doen er niets mee. Probeer het gewoon en al is het een fiasco, dan heb je het wel geprobeerd. (G40)

- Zijn zoon was kwaad, maar dat had meneer nooit goed moeten keuren. Je moet niet voor eigen rechter gaan spelen, als iedereen dat doet dan is het ook niet goed. Je mag de ander wel laten weten wat je ervan vindt. Maar kijk uit wat je met de handen doet en je moet het met woorden afkunnen maar laat je niet verleiden tot de grove taal die de ander bezigt. Probeer erboven te blijven staan. Blijf openstaan, ga niet gelijk in het verweer. Meneer heeft wel begrip gevraagd. 'Dit kun je niet als iets tussen de kinderen laten, want dan heb je wat geschapen... nee, dan moet je gelijk zeggen van wat is hier aan de hand even erbij gaan zitten.' Overleg. (G54/G57)

- In zijn werk verwacht meneer van iedereen een bijdrage. Op de Wendhorst moeten ze nog meer ontschotten. Iedereen draagt zijn steentje bij van huishoudelijke dienst tot... (G66)

- Meneer denkt bij genade automatisch aan vergeven. Op de Wendhorst zijn heel veel vrijwilligers en heel veel vrijwilligers hebben een rugzakje, verleden. Het is bij meneer eigenlijk niet bespreekbaar dat mensen een bewijs van goed gedrag willen hebben wil men hier vrijwilligerswerk doen, een mens kan veranderen. In andermans ogen heeft diegene straf verdiend: 'Dan geloof ik er toch in, geef iemand een kans dat zie ik ook als een stukje genade geef iemand de ruimte om zijn of haar eigen leven te verbeteren. Elk mens heeft wel wat goeds ook al zijn er dingen die in de wereld gebeuren waarvan meneer denkt: 'hoe kan dit? Mensen denken dan snel: 'Die mensen verdienen geen genade' maar dan is het ook weer voor eigen rechter spelen. Mensen worden ook weer beïnvloedt door buitenaf. Hoe komt iemand tot iets? Belangrijker is eigenlijk nog bij veel dingen de vraag had dit voorkomen kunnen worden? Welke fouten zijn er gemaakt? Wat heeft die iemand tot zoiets gedreven? Dus altijd de dingen van meerdere kanten bekijken.' (G75/G76)

Interview 3

Hoe kijkt mevrouw P aan tegen het leven?

- Mevrouw maakt zich boos over al die ontslagen in de zorg. Het gaat ten koste van die mensen. Oneerlijkheid maakt haar ook boos. (P39)

- Mevrouw probeert mensen aan te spreken op gedrag wat ze niet goedkeurt maar dat vindt ze lastig. Hoe ze met mensen omgaat dat verwacht ze terug. (P40)
- Mevrouw probeert zich zoveel mogelijk te verdiepen in wat er om haar heen gebeurt. Als je je mening klaar hebt dan moet je ook weten waar je over praat. Verder doet ze er niet zoveel mee, in haar eentje tegen de wereld dat werkt niet. (P43)
- Het leven geeft haar voldoening, geluk ook, doordat ze van elke dag een feestje probeert te maken. Ook vindt ze het fijn als ze mensen met hun problemen kan helpen. (P48/P49)
- Mevrouw kan niet goed omgaan met onrecht. Dan kan ze vrij fel uit de hoek komen. (P60)
- Het valt mevrouw op dat het niet goed gaat in de wereld. Mensen waarvan gedacht wordt: 'Die redden zich wel' die moeten het zelf maar uitzoeken. Die worden niet gehoord. (P67)
- Mevrouw voelt zich verantwoordelijk voor de ouderen die in haar buurt wonen. Ook al is ze moe, ze loopt toch even bij ze naar binnen. (P68)
- Ze voelt zich wel veilig door haar omgeving maar de dystrofie in haar hand is haar overkomen en dat zorgt toch voor een bepaalde onveiligheid. Maar dat weerhoudt haar niet om te leven. (P70)
- Een belangrijke leefregel voor mevrouw is: 'Omgaan met de ander zoals jezelf behandelt wilt worden.' (P79)
- 'Wat je geeft mag je terug ontvangen: 'Dat is een hele belangrijke. Zo was ik ook hier in de zorg. Ik verzorgde mensen zoals ik mijn moeder verzorgen zou. Wat je geeft mag je terug ontvangen. Dit is soms wel moeilijk. Als je bijvoorbeeld een boze bewoner hebt dan ga je niet boos terug doen. Dan is de balans niet goed. En ja, het lukt ook niet altijd. Ik bedoel ik ben best positief maar soms gaat het ook boven mijn pet'. (P80)
- Mevrouw heeft geen vragen over het leven. De vraag die ze wel heeft is waarom jonge mensen overlijden aan kanker of wat dan ook. Waarom zij? Het hoort soms bij een bepaald ziektebeeld of gewoon pech hebben. Hier kan mevrouw geen antwoord op vinden, dus probeert ze dat te relativiseren of los te laten. Het is niet leuk maar het is zo. (P85/P86)
- Het liefst zou ze het kunnen verklaren maar bij veel dingen kan dat gewoon niet. Het is niet anders. Het blijven wel dingen waar ze tegenaan blijft lopen maar het ligt buiten haar bereik. Anders draagt ze het teveel met zich mee. (P87/P88)
- Mevrouw zou wel willen dat een aantal mensen die belangrijk zijn in de wereld iets meer genadig zijn. Iets meer begrip voor de mensen waarvoor ze lijden. Bijvoorbeeld Poetin. Hij zou wel wat meer genade mogen tonen. Geen goede man. Hij handelt in zijn eigen belang, dat mag niet, dat vindt mevrouw niet kunnen. Daar hebben heel veel mensen last van, en dat vindt mevrouw zo erg. (P89)
- Vrijheid is voor mevrouw: 'Doen waar je zin in hebt met beperkte maten natuurlijk..'. Ze zou zo graag willen zien dat veel jongeren even bij de burens naar binnen kijken, even kijken hoe het gaat: 'Ik kan dat niemand opleggen natuurlijk, dat zou ik ook nooit doen, maar dat die mensen ook wat meer vrijheid krijgen. Dat ze niet zo gekluisterd zijn aan huis, het zijn toch soort van gevangenisjes'. Zo ervaart mevrouw dat. (P98)

Interview 4

- Mevrouw gaat voort in het leven door haarzelf. (T44)
- Ze maakt zich druk over kleine dingen, over de discussie van Zwarte Piet of m.b.t. haar vrijwilligerswerk bij het voetbal. Dan staat het werk wat ze van de vrijwilligers vragen niet in de juiste verhouding. (T48)
- De liefde vindt ze heel belangrijk. De liefde is een fijn gevoel. Liefde geven voelt ook goed. (T50)
- Ze verwacht van het leven dat het fijn is. Dat ze zich geen zorgen hoeft te maken. (T53)
- Mevrouw is anders naar het leven gaan kijken toen ze haar vader en beste vriendin heel

jong verloor. Ze is er meer van gaan genieten. (T60)

- De dood is: 'Klaar, einde.' (T69)
- Er is gewoon niets meer. (T71)
- Het leven geeft haar veel vreugde. Het leven kost haar weinig moeite. Ze heeft het goed naar haar zin. (T78/T80)
- Mevrouw vindt het belangrijk dat als ze wat afsprekt met haar kinderen dat ze zich daaraan houden. (T128)
- Dat ze op tijd thuis zijn, lief zijn voor een ander, vriendjes en vriendinnetjes hebben. (T129)
- Als het niet goed gaat dan praat mevrouw daar met ze over. (T130)
- Wanneer mevrouw zorgen heeft dan praat ze er met haar man of zusje over. Dat helpt haar. (T132)
- Mevrouw heeft geen vragen over het leven want niemand beantwoordt ze. (T132)
- Ze is soms wel benieuwd naar de toekomst, of ze straks nog allebei werken. (T136)
- De dood is gewoon afschuwelijk, zeker als je jong bent. Haar oma's waren beide heel oud, daar kan ze zich beter bij neerleggen, dat hoort gewoon zo. (T139)
- Het zou wel gemakkelijk zijn als ze verlost werd van zorgen, maar iedereen heeft zorgen. (T141)
- Vrijheid is voor mevrouw even niets om haar heen. Even weg van alle drukte. Tot rust komen. (T153)
- Het geeft mevrouw rust als ze even geen mensen om haar heen heeft, lekker buiten in de frisse lucht. Dat vindt ze pas echt vrijheid. (T169)

Interview 5

Hoe kijkt mevrouw O aan tegen het leven?

- Mevrouw kan boos worden als mensen niets doen aan bijv. de ziekte Ebola. Terwijl ze wel hun mening en oordeel klaar hebben. Eerst moeten mensen een naam hebben dan pas worden ze geholpen. (O51/O53)
- Mevrouw vindt dat ze zelf haar leven is, dus als je wat wilt, dan moet je daar zelf keuzes in maken. Af en toe valt je wat toe maar je kunt niet verwachten dat het allemaal vanzelf komt. (O58)
- Af en toe kan een ander invloed hebben op je leven maar je bent zelf de hoofdrolspeler. (O63)
- Op de vraag of er meer is tussen hemel en aarde zegt mevrouw dat ze ook niet kan geloven dat het allemaal zomaar ontstaan is: 'Het verhaal van de apen zeg maar...' (O77)
- Mevrouw zoekt wel naar een verklaring, dus ze gelooft wel dat er iets is tussen hemel en aarde maar ze heeft daar geen beeld bij. (O78)
- Mevrouw denkt dat de verhalen in de Bijbel misschien beeldend bedoeld zijn. God en de Satan bestaan niet letterlijk. Het zijn verhalen om ons duidelijk te maken hoe het zou moeten of zou kunnen. 'God daar twijfelt mevrouw over, maar Satan dat denkt ze niet' (O81)
- Onrecht dat is voor mevrouw wel een dingetje. Daar zou ze wel wat meer in willen doen, maar ze weet niet goed hoe. (O108)
- Onrecht kan ook zijn wat iemand zichzelf aandoet. Daklozen bijv. (O109)
- Geluk is in ieder geval niet jarenlang in een situatie zitten waar je niet in wilt zitten. (O135)
- Mevrouw wil haar kinderen waarden en normen meegeven, om het geluk te zoeken. (O138)
- Dat haar kinderen het goed voor zichzelf hebben. Dat ze een opleiding volgen die hen helpt aan leuk werk. Dat ze dingen doen die ze leuk vinden. (O139)
- Op de vraag of ze levensvragen heeft zegt mevrouw in eerste instantie: 'nee'. Daarna zegt ze dat ze een tijdlang zich heeft afgevraagd wat de zin van het leven is. 'Maar misschien denken we wel te moeilijk en is het gewoon: 'zin om te leven'. Het zo leuk mogelijk hebben binnen je mogelijkheden.' (O145)
- Bovenstaande is haar makkelijke manier om die grote vragen een plekje te geven. Als ze er langer en dieper over nadenkt komt mevrouw er niet meer uit. (O146)
- Mevrouw zoekt een antwoord op grote vragen door het kleiner te maken. (O148)

Analyse van het thema: 'Geloof'

Interview 1

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij meneer X?

- Meneer gelooft niet meer. Er waren talloze zaken die hem een idee van geloof gaven maar die is er niet meer. (X36)
- Hij geloofde in, noem het maar het verhaal van God, een zeer wonderlijk verhaal. (X37)
- Dit geldt ook voor de Bijbel, maar meneer weet niet wat hij ermee moet. (X38) (X42)
- Meneer gelooft niet meer omdat er iets aparts, iets nieuws, iets anders maar dat was zijn geloof niet. (X39)
- Zijn geloof was een wondere zaak, maar dat is er niet meer het is niet meer in zijn 'zijn'. (X40/X41)
- Meneer heeft een boekje over God maar hij komt er niet uit. (X43)
- Meneer vindt dat er veel wonderlijke verhalen over God en zijn doen en laten zijn, maar hij weet niet wat hij ermee moet. Hij kan er nergens mee naar toe. (X44)
- Hij weet niet waar hij nog wel in gelooft. (X47)
- Leefregels daar was meneer ooit mee begonnen maar die moest hij tot een einde brengen, maar dat is toch gebeurt. Er waren vanzelfsprekend wel regels die meneer op een standpunt zetten en waar hij zich aan houden wil. (X149)

Interview 2

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij meneer G?

- Meneer gelooft in zichzelf, in zijn eigen kunnen. (G31)
- Meneer is niet gelovig opgevoed maar hij heeft wel altijd in een protestants christelijk huis gewerkt. (G32)
- Meneer zijn insteek is met het geloof, is dat zij die daar steun aan ondervinden, daar is meneer heel blij voor dat zij dat hebben. Soms denkt hij zelfs: 'Geloofden zij ook maar, dan konden ze daar kracht uit halen'. Zonder dat hij zelf gelooft, kan hij zich wel verplaatsen in zij die dat wel doen. (G33)
- Meneer gelooft in zichzelf dat betekent in het dagelijks leven dat hij een goed mens probeert te zijn. 'Als meneer kijkt naar geloven of niet geloven dan ziet hij niet dat die geloven beter zijn dan die niet geloven. Geloven is ook datgene wat je uitdraagt. Dus als meneer goed is voor zijn medemens hij zich inzet voor anderen..' (G34)
- Meneer heeft zijn leven goed op de rit, vandaar dat hij zegt: 'Geloven in mijzelf, eigenlijk geloven in mijn eigen goedheid. Bij een ander kan het zijn dat men gelooft maar dat ik denk..? Dan zie ik daar bepaalde dingen niet van terug, van: 'Dan had ik dat en dat zeker wel van jou verwacht. Geloven... Lief zijn voor je naaste maar eigenlijk voer je dat niet zo uit..' (G34)
- Meneer voedt het geloof in zichzelf door de successen die hij tot stand brengt. Rondom opvoeding, waarden en normen die hij zelf belangrijk vindt en die hij terug ziet bij anderen. Bijvoorbeeld blijf niet in het kwade hangen. Je kunt onenigheid hebben maar juist de wil om het goed te maken. (G35)

Interview 3

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij mevrouw P?

- Mevrouw gelooft niet 'ergens' in. (P45)
- De uitspraak: 'Er is meer tussen hemel en aarde', vindt ze wel mooi. Het is mooi om te geloven dat het zo zou zijn, maar daar voelt mevrouw niets bij. Ze kan zich er geen

voorstelling van maken. (P46)

Interview 4

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij mevrouw T?

- Mevrouw is wel nieuwsgierig naar het geloof, naar het hoe of wat. Vandaar dat ze aan dit onderzoek deel nam. (T1/T3)
- Mevrouw gelooft niet 'ergens' in. De stelling: 'Er is meer tussen hemel en aarde' gelooft ze niet, want dat denkt ze niet. (Heel resoluut) (T55)

Interview 5

Wat betekent het thema: 'Geloof' bij mevrouw O?

- Mevrouw heeft niet zoveel verwachtingen van goden en zo. (O67)
- Mevrouw is gelovig opgevoed dus ze is vertrouwt met de verhalen, ze weet er veel van. Ze weet hoe het systeem in elkaar zit. (O68)
- Door de jaren heen is mevrouw gaan twijfelen of het precies dat is wat haar vroeger verteld is. Er zit wel iets van geloof, maar ze kan ook niet helemaal zeggen dat ze helemaal gelovig is. (O69)
- De grootste twijfel komt: 'Als er zoveel leed is op deze wereld, als er dan iemand is die dat zou kunnen beïnvloeden, dan begrijpt ze niet zo heel goed dat je de meeste grootste drama's niet minder groot probeert te laten zijn. Het kleine leed dat kan ze zich nog indenken, je kunt niet alles helemaal gladstrijken of zo...maar dat hele grote leed dat begrijpt ze dan niet zo goed. Dat dit de bedoeling geweest is, dat kan ze zich gewoon niet voorstellen. Dus of wij hebben er een grote puinhoop van gemaakt, dat kan ook en dat is misschien ook wel zo, qua liegen en bedriegen en elkaar wat aandoen...' (O70/O71)
- Mevrouw vindt het ook wel moeilijk dat ze zo traditioneel is opgevoed. Streng met alles. Ze moest van alles en volgens haar kan dat hele 'moeten' nooit de bedoeling zijn geweest. 'Geloven kan niet iets negatiefs zijn. Het zou iets positiefs moeten geven of verlichting moeten geven of je fijn voelen'. (O72)
- Geloven geeft mevrouw een enorme druk, dit komt doordat ze vroeger altijd mee moest naar de kerk, zelfs toen ze een tijdlang ziek was. Dat negatieve beeld associeert mevrouw met de kerk (O73)
- Het negatieve overheerst waardoor mevrouw ook lastig de positieve dingen kan pakken als die er zijn.(O76)
- De kerkgang was voor mevrouw een situatie waar ze niet in wilde zitten. Ze hoopt dat haar kinderen de regels bij haar thuis niet als beklemmend ervaren. Thuis mogen haar kinderen ook van alles wel en niet mag en moet. Ze hoopt dat hen dat niet zoveel druk geeft.